

Τ Ο

Χ Ω Ρ Ι Κ Ο

Α Π Ο Τ Υ Π Ω Μ Α

Τ Η Σ

Ο Ι Κ Ε Ι Ο Π Ο Ι Η Σ Η Σ

ΤΟ ΧΩΡΙΚΟ ΑΠΟΤΥΠΩΜΑ
ΤΗΣ ΟΙΚΕΙΟΠΟΙΗΣΗΣ

Η ΣΥΜΜΕΤΟΧΗ ΤΟΥ ΧΡΗΣΤΗ
ΣΤΗ ΔΗΜΙΟΥΡΓΙΑ ΤΟΥ ΔΟΜΗΜΕΝΟΥ ΧΩΡΟΥ

Ναταλία ΑΒΑΡΙΚΙΩΤΗ
Μαριλένα ΣΩΡΡΟΥ

ΕΠΙΒΛΕΠΩΝ
Σωκράτης ΓΙΑΝΝΟΥΔΗΣ

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

■ ΕΙΣΑΓΩΓΗ	4-7
------------	-----

■ Α · ΜΕΡΟΣ

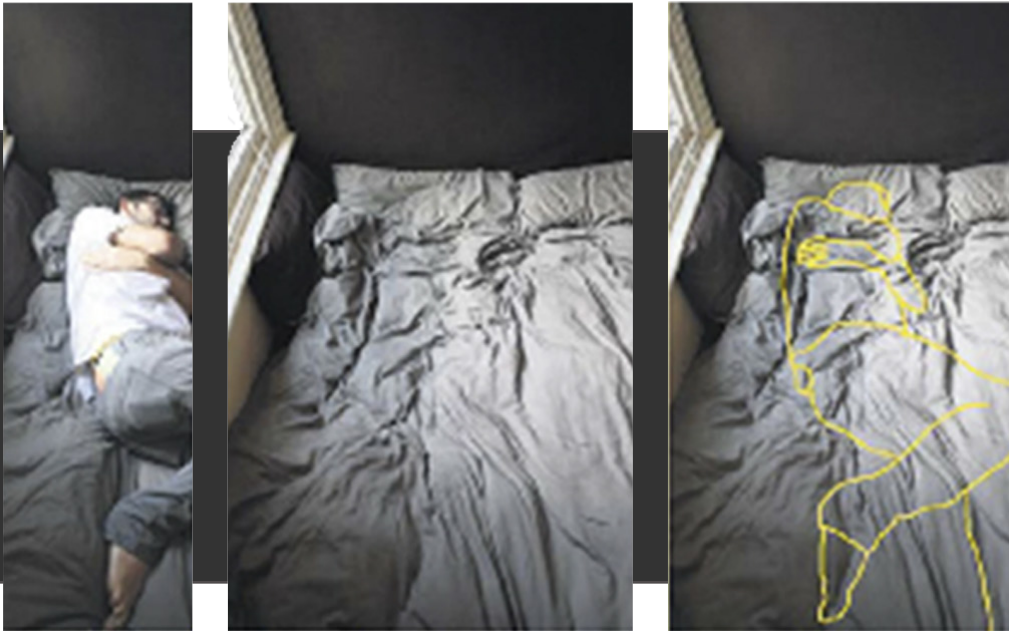
ΤΟΠΟΙ ΤΟΥ “ΑΛΛΟΥ”	10-17
TORRE DAVID · CARACAS-VENEZUELA	18-21
↳	22-39
WALLED CITY · HONG KONG-CHINA	40-43
↳	44-63
ΚΟΙΝΩΝΙΚΑ ΑΝΑΔΥΟΜΕΝΕΣ ΔΟΜΕΣ	64-73

■ Β · ΜΕΡΟΣ

ΧΩΡΙΚΗ ΕΚΦΡΑΣΗ ΤΗΣ ΕΤΕΡΟΤΗΤΑΣ	76-83
Ο ΡΟΛΟΣ ΤΟΥ ΧΡΗΣΤΗ	84-95
ΣΥΜΜΕΤΟΧΙΚΟΤΗΤΑ	96-101
↳	102-123

■ ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ	124-127
----------------	---------

■ ΑΝΑΦΟΡΕΣ · ΠΗΓΕΣ	128-137
--------------------	---------

ΕΙΣΑΓΩΓΗ

E1 RESIDUE OF INHABITATION by Jennifer Addison

Η έννοια του αποτυπώματος συχνά ταυτίζεται με το ίχνος. Ο Derrida ερμηνεύει το ίχνος ως την "απουσία της παρουσίας" (Derrida, 2002: 569), το σημάδι δηλαδή που αφήνει μία ολοκληρωτική απουσία ή και μία παρελθοντική παρουσία, ένα πάντοτε απόν παρόν. Αντίθετα το αποτύπωμα, στο πλαίσιο της εργασίας αυτής δεν περιγράφει τα ίχνη της απουσίας, αλλά την εικόνα της παρουσίας, το αποτύπωμα δηλαδή της δράσης σαν απόρροια της ύπαρξης και κατ' επέκταση της κατοίκησης. Η εικόνα ως εργαλείο δεν είναι μία δισδιάστατη μονοσήμαντη απεικόνιση, δεν αφορά μόνο την αποτύπωση των φυσικών χαρακτηριστικών και μεγεθών, αλλά είναι ταυτόχρονα η μεταφορά - και το αποτύπωμα - του νοητικού και συμβολικού πεδίου στις δύο ή τρεις διαστάσεις. Στην συγκεκριμένη περίπτωση αναλύεται το χωρικό αποτύπωμα της οικειοποίησης του δομημένου χώρου ως αντανάκλαση της δράσης των χρηστών.

Το θέμα της εργασίας είναι να διερευνηθεί η σχέση που αναπτύσσει ο άνθρωπος με τον τόπο μέσω της εμπλοκής του στη διαδικασία παραγωγής του χώρου για την κάλυψη των αναγκών και των επιθυμιών του στο πολιτισμικό και κοινωνικό πλαίσιο που τοποθετούνται. Εξετάζεται συγκεκριμένα το πώς η δράση του αποτυπώνεται στο χώρο, τι συντελεί και τι αντανάκλα αυτό το αποτύπωμα, και εντέλει με ποιες μεθόδους συστηματοποιείται η δράση αυτή σαν αρχιτεκτονική πρακτική.

Συνοπτικά, λοιπόν, για να αναδειχθεί η σημασία της συμμετοχής των χρηστών στη δημιουργία του δομημένου χώρου χρησιμοποιούνται ακραία παραδείγματα τόπων που αναπτύχθηκαν με ελεύθερες και αυτοσχεδιαστικές παρεμβάσεις. Μεταφέρονται οι εμπειρίες των ίδιων των κατοίκων μέσα από τις οποίες διαφαίνεται η δράση τους και ο τρόπος με τον οποίο επηρέασε η συμμετοχή τους την σχέση τους με το περιβάλλον. Εντοπίζεται με αυτόν

τον τρόπο η σημασία της συμμετοχικότητας. Παράλληλα, για να αντιληφθεί κανείς την αναγκαιότητα αυτή, αναλύεται η έννοια της ετεροτοπίας, ως εργαλείο κατανόησης του χώρου που αναδύεται κοινωνικά, ενισχύοντας τη διαφορετικότητα. Έτσι στοιχειοθετείται η ανάγκη ύπαρξης χώρων μέσα στην πόλη όπου ο χρήστης αναλαμβάνει δημιουργικό ρόλο -οικειοποιείται παρεμβαίνοντας και ανασχηματίζοντας τον χώρο- τόσο από την πλευρά του χρήστη όσο και από μία επιστημονική θεώρηση.

Πιο συγκεκριμένα, η εργασία αναπτύσσεται σε δύο μέρη. Στο πρώτο μέρος μελετάται ο χώρος από τη σκοπιά του χρήστη. Στο πρώτο κεφάλαιο γίνεται αναφορά σε παραδείγματα κοινωνικών παρεμβατικών δομών, εστιάζοντας στις περιπτώσεις του Torre David και της Kowloon Walled City, και στις εμπειρίες των κατοίκων μέσα από συνεντεύξεις. Αναφέρονται ως τόποι του *“άλλου”* εφόσον αποτελούν παραδείγματα τόπων που έχουν δημιουργηθεί αυτοσχέδια από ατομική ή συλλογική πρωτοβουλία και ανταποκρίνονται σε κοινωνικές ανάγκες που πολλές φορές είναι διαφορετικές από αυτές της ευρύτερης κοινωνίας ή δεν προβλέπονται από την κανονιστική αρχή. Έπειτα γίνεται αναφορά στο πώς το χωρικό αποτύπωμα της δράσης δημιουργείται μέσα από την χωρική έκφραση των αναγκών των κατοίκων και την μεταφορά προτύπων. Μέσα από τις θεωρίες του Lacan για το *“μνημονικό ίχνος”* και τη θεωρία των *“σχημάτων”* του Piaget αντιλαμβάνεται κανείς πώς αυτό δημιουργείται και πώς νοηματοδοτείται παράλληλα μέσω της οικειοποίησης. Αναλύεται τέλος το πώς συμβολικός αυτός χώρος μπορεί να δημιουργήσει την κατά τον Heidegger αίσθηση του *“σπιτιού”* στους κατοίκους, και πώς βιώνεται μέσα από τις θεωρήσεις του Lefebvre ως *“αναπαραστατικός χώρος”* (“representational space”) και τον *“υπαρξιακό χώρο”* (“existential space”) του Norberg - Schultz.

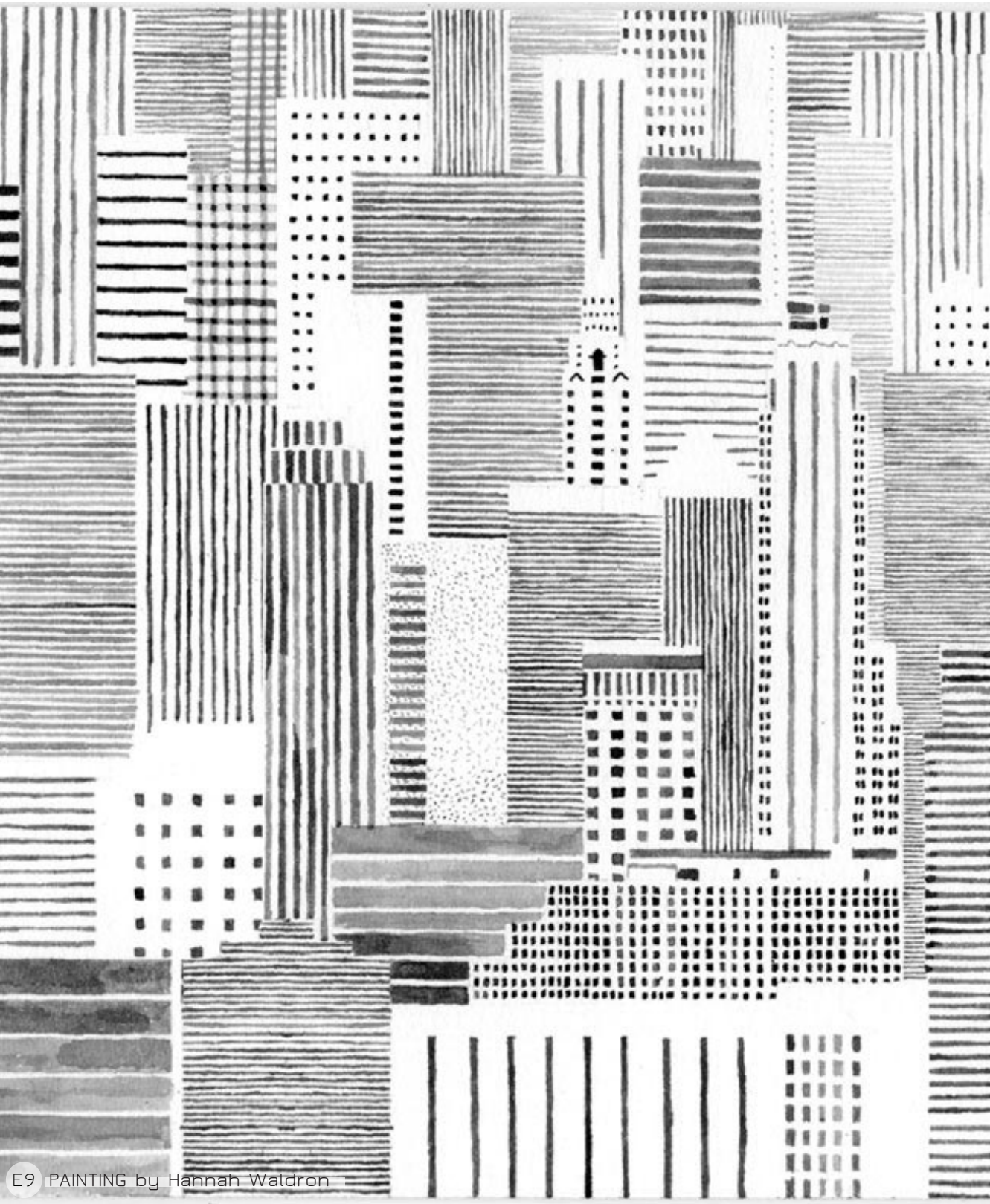
Στο δεύτερο μέρος της εργασίας η προβληματική αναπτύσσεται ερευνώντας τον χώρο καθ' εαυτό, σαν αποτύπωμα της δράσης του χρήστη, όπως αναπτύχθηκε στο πρώτο μέρος. Γίνεται αναφορά στους *“αποκλίνοντες χώρους”* του Lefebvre και στην *“ετεροτοπία”* του Foucault αλλά κυρίως μέσω πιο σύγχρονων μεθερμηνεύσεων και προσαρμογών της έννοιας -όπως η *“ετεροτοπία της διαφοράς”* και η *“αστική ετεροτοπία”* - στην σύγχρονη κοινωνικο-πολιτική σκηνή. Κατανοεί κανείς, λοιπόν, πώς οι χώροι όπου ο άνθρωπος μπορεί να εκφραστεί στο δομημένο χώρο και να αναδείξει τη διαφορετικότητά του καλύπτοντας τις ανάγκες του, δεν είναι ουτοπικοί. Για να προσδιοριστεί ο τρόπος με τον οποίο οι χώροι αυτοί μπορούν να γίνουν πραγματικοί τόποι σε κάθε πόλη, στο αντίστοιχο κεφάλαιο, αναλύεται ο ρόλος του χρήστη, ως βασικός παράγοντας διαμόρφωσης ενός *“εκδημοκρατισμένου”* περιβάλλοντος, όπου μπορεί να παρεμβαίνει αποκτώντας *“δημιουργικό ρόλο”* κατά τον ορισμό του Hill και να εκφράζει την ιδιαιτερότητά του. Και όχι μόνο ο χρήστης μεμονωμένα αλλά και τα σύνολα, σε μία *“αρχιτεκτονική της κοινότητας”* κατά τους Wates και Knevitt που έχει θεμελιώδης διαφορά από τη *“συμβατική αρχιτεκτονική”*. Τέλος, γίνεται εκτενής αναφορά σε διάφορες προσεγγίσεις του *“συμμετοχικού σχεδιασμού”*, με θεωρίες και παραδείγματα παλιότερα και πιο σύγχρονα, που δίνουν μία εικόνα του πώς η συμμετοχή του χρήστη στην δημιουργία του δομημένου χώρου μπορεί να συμβάλει στην καλύτερη προσαρμογή του στις ατομικές και συλλογικές ιδιόζουσες ανάγκες και νοηματοδοτούν το χώρο δημιουργώντας μία στενότερη σχέση ανθρώπου και τόπου, ή πιο συγκεκριμένα κατοίκου και σπιτιού.

ANTHROPOMETRIES, Yves Klein
το αποτύπωμα της ανθρώπινης φιγούρας και
κίνησης πάνω στον καμβά

A · ΜΕΡΟΣ

ΤΟΠΟΙ ΤΟΥ “ΑΛΛΟΥ”

“Τι δημιουργεί η πόλη; Τίποτα. Συγκεντρώνει τη δημιουργία. Και όμως δημιουργεί τα πάντα. Τίποτα δεν υπάρχει χωρίς ανταλλαγή, χωρίς ενότητα, χωρίς εγγύτητα, αυτό σημαίνει, χωρίς διαπροσωπικές σχέσεις. Η πόλη δημιουργεί μία συνθήκη όπου διαφορετικά πράγματα συμβαίνουν το ένα μετά το άλλο και δεν υπάρχουν ξεχωριστά αλλά σύμφωνα με τις διαφορές τους. Το αστικό, που δεν είναι διαφορετικό από όποια διαφορά περικλείει, ... τις συνενώνει. Με τη λογική αυτή, η πόλη δομεί, ταυτοποιεί, και απελευθερώνει την ουσία των κοινωνικών σχέσεων...” (Lefebvre, 2003: 118-119)

Στο παραπάνω απόσπασμα αναφέρεται ο Lefebvre στην πόλη και στην έννοια του “αστικού, που αντανάκλα τις κοινωνικές σχέσεις”. Στην πόλη -που είναι αντανάκλαση των δράσεων και σχέσεων των ανθρώπων- ο Foucault εντοπίζει ένα είδος **“αντι-τοποθεσιών”** (“*contre-emplacements*”), τις ετεροτοπίες ή “*other spaces*” (Foucault, 1984)¹, που είναι ένας χωρικός προσδιορισμός του “άλλου” και είναι ένα κρίσιμο πεδίο αντιπαράθεσης της ταξινομητικής ταυτοποίησης και ομοιογένειας με την ετερογένεια (Σταυρίδης, 2010: 216).

Η πόλη είναι, λοιπόν, το χωρικό αποτύπωμα όλων των ετερόκλητων δράσεων, συμφερόντων, συνθηκών, σχέσεων που τη συνθέτουν. Ο Louis Althusser διατύπωσε πως η πάλη των τάξεων και η ύπαρξή τους αποτελούν το ίδιο

¹ Το κείμενο γράφτηκε χρόνια πριν την έκδοσή του σαν σημειώσεις διάλεξης το Μάρτιο του 1967. ελληνική μετάφραση: για την πρώτη biennale θεσσαλονίκης το 2007 - πηγή: http://biennale1.thessalonikibiennale.gr/pdf/MICHEL_FOUCAULT_HETEROTOPIAS_GR.pdf

πράγμα (Althousser, 1978)². Κατ' επέκταση αυτής της συλλογιστικής μπορούμε να θεωρήσουμε πως το ίδιο συμβαίνει με τη σύγκρουση των συμφερόντων των διαφορετικών κοινωνικών ομάδων μέσα στα πλαίσια της πόλης.

Τα μεγάλα αστικά κέντρα είναι τόποι όπου πολλές διαφορετικές "δυνάμεις" συνδιαμορφώνουν ένα κοινό χωρικό αποτέλεσμα μέσω της συνύπαρξης. Το "άλλο", όπως θα αναλυθεί και στα επόμενα κεφάλαια, δεν είναι μία μοναδική διαφοροποίηση του κανόνα, αλλά κάθε άλλος κανόνας που αναδύεται και απαντά σε κάποιο κοινωνικό ζήτημα - "η εξαίρεση γίνεται τοπικός κανόνας" (Σταυρίδης, 2010: 27). Μέσα στον ιστό κάθε πόλης υπάρχουν τόποι που ενεργοποιούνται από την ύπαρξη του "άλλου" και αποδίδουν το χαρακτήρα τους σε αυτή τη **διαλεκτική της "κανονικότητας" και της ετερότητας**.

"Στις σύγχρονες μεγαλουπόλεις η τάξη του χώρου δεν είναι γέννημα ενός σχεδίου εκπονημένου από μία παντοδύναμη κεντρική εξουσία. Η τάξη του χώρου, ως τάξη εγγυάται την αναπαραγωγή της κοινωνίας, είναι μάλλον μία δυναμική συνθήκη που κρίνεται στη διαλεκτική ρυθμού και αρρυθμίας, στη διαλεκτική της ρύθμισης και της απορρύθμισης, που σημαίνει τελικά ότι κρίνεται στην διαλεκτική σχέση ανάμεσα σε γενικούς νόμους και τοπικά πρωτόκολλα χρήσης του χώρου." (Σταυρίδης, 2010: 27)

Έτσι εντοπίζονται σύγχρονα αλλά και παλαιότερα παραδείγματα όπου οι κάτοικοι **οικειοποιήθηκαν το χώρο μέσω της διαδικασίας της χρήσης** και εξέφρασαν τις ανάγκες τους χωρικά. Στο Johannesburg και στο Caracas, δύο πύργοι που είχαν χτιστεί για εμπορικούς σκοπούς είχαν καταληφθεί για να εξυπηρετήσουν ως στέγη πολλές οικογένειες. Σε πολλές πόλεις πέρα από καταλήψεις κτιρίων, οι κάτοικοι δραστηριοποιούνται και καταλαμβάνουν ολόκληρες εκτάσεις για την κάλυψη των στεγαστικών τους αναγκών, στις οποίες δημιουργείται ένας ιστός διαφορετικός, πολλές φορές αρκετά πυκνός, με κατοικίες αυτοσχέδια φτιαγμένες. Ο όρος "handmade urbanism" (Marcos and Weiland, 2013) συνοψίζει όλες αυτές τις περιπτώσεις, και είναι ενδεικτικός για τον αυτοσχέδιο τρόπο δημιουργίας περίπλοκων, οργανικά ανεπτυγμένων, ad hoc αστικών δομών που όμως προσομοιάζουν περιαστικές και "αποκεντρωμένες" δομές. Οι κατοικίες αυτές αναφέρονται συχνά ως slums³ - παραγκουπόλεις και τέτοιες γειτονιές μέχρι το 2007 υπήρχαν περίπου διακόσιες χιλιάδες ανά τον κόσμο (Davis, 2007: 26). Έχοντας άρρηκτη σχέση με τον τόπο που δημιουργούνται και τις συνθήκες, αντλούν στοιχεία από το περιβάλλον, και σε κάθε τόπο αναπτύσσονται με διαφορετικούς τρόπους και τυπολογίες.

2 · Στο πλαίσιο του προβληματισμού για τους ιδεολογικούς μηχανισμούς που χρησιμοποιούνται για να μετατραπούν οι άνθρωποι σε υποκείμενα πρακτικής αναπαραγωγής μίας ομοιογενούς κυρίαρχης ιδεολογίας αναφέρει πως "Η ταξική πάλη δεν είναι ένα (παράγωγο) αποτέλεσμα της ύπαρξης των κοινωνικών τάξεων: η πάλη των τάξεων και η ύπαρξη των τάξεων αποτελεί ακριβώς το ίδιο πράγμα" στο δοκίμιο "Ιδεολογία και ιδεολογικοί μηχανισμοί του κράτους".

3 · Τα Ηνωμένα Έθνη έχουν δώσει τον ορισμό των slums. Είναι κοινότητες οικονομικά ασθενείς και συνωστισμένες που δεν έχουν πρόσβαση σε δίκτυο καθαρού νερού και υγιεινής, έχουν έλλειψη υποδομών και κακή ποιότητα κατασκευής. Αναπτύσσονται έξω από τον σχεδιασμένο αστικό ιστό, χωρίς την παρέμβαση αρχιτεκτόνων ή κρατικού σχεδιασμού, και βρίσκονται σε μία συνεχή κατάσταση αλλαγής και προσαρμογής. Επεξηγηματικό κείμενο για την έρευνα πάνω στα slums στα πλαίσια έκδοσης φωτογραφικού υλικού που περιγράφει τη ζωή σε αυτά σε τέσσερις χώρες - Βενεζουέλα, Κένυα, Ινδία, Ινδονησία. (Bendigsen, 2008) - πηγή: <http://www.theplaceswelve.com/>

Χαρακτηριστικά παραδείγματα υπάρχουν στην Kolkata (Ινδία) - όπου χιλιάδες παραπήγματα, τα "busti", 45 τετραγωνικών περίπου διαμένουν κατά μέσο όρο 13 άτομα, σε εκτάσεις που είναι ημιδημόσιες και τα νόμιμα δικαιώματα παρέμβασης των κατοίκων είναι περιορισμένα (Davis, 2007: 26)⁴ -, στην πόλη του Μεξικό (Pezzoli, 1998: 13) - όπου σύμφωνα με μετρήσεις του 1992 περίπου έξι εκατομμύρια άνθρωποι με χαμηλό εισόδημα διέμεναν σε αυτοσχέδιους οικισμούς συνολικής έκτασης 348 τετραγωνικών χιλιομέτρων -, και στη Lima (Περου) - όπου οι "barriadas" φτιάχτηκαν το 1971 και μέσα σε λίγα χρόνια ο πληθυσμός υπερέβαινε τους τριακόσιους χιλιάδες κατοίκους. Στο Rio de Janeiro οι γειτονιές "ανεπίσημων κατοικιών", οι "φαβέλες", αποτελούν μεγάλο τμήμα της πόλης - η σταδιακή ανάπτυξη της πρώτης τέτοιας γειτονιάς, Morro de Providencia, χρονολογείται το 1880 - αλλά οι περισσότεροι αντίστοιχοι σχηματισμοί αναπτύχθηκαν στη δεκαετία του '60.

Στις περισσότερες περιπτώσεις η ανάγκη για στέγαση ήταν ο λόγος που οι κάτοικοι δημιούργησαν σταδιακά και αποσπασματικά αυτούς τους οικισμούς, ενώ σε άλλες περιπτώσεις, ολόκληρα κοινωνικά σύνολα και ομάδες οργανώθηκαν και δημιούργησαν χώρους ως αποτέλεσμα συλλογικών προσπαθειών. Ο **οικισμός του Manshiet Nasr** στο Κάιρο (Αίγυπτος), ξεκίνησε να οργανώνεται το 1960 από όσους εργάζονταν στην περιφέρεια της Nasr City σε κατασκευαστικά έργα, ενώ στην πόλη **Orangi**, στο Karachi (Πακιστάν) εγκαταστάθηκαν μετά το 1965, και για λόγους κοινωνικούς και πολιτικούς, πρόσφυγες μουσουλμάνοι από την Ινδία, και Παθανοί - λαός που μετακινήθηκε εκεί από τα αφγανικά σύνορα - που αποτελούσαν μειονότητες (Davis, 2007: 27).

Πέρα από παραδείγματα στέγασης και κατοίκησης, πολλά είναι τα παραδείγματα καταλήψεων χώρων για να προαχθούν πολιτιστικοί και κοινωνικοί σκοποί. Η κατάληψη στη **Λυρική Σκηνή** - το 2009 - και στο **Θεάτρο Εμπρός** - από το 2011 μέχρι και σήμερα - στην Αθήνα από νέους καλλιτέχνες ίδρυσε μία "ετεροτοπία πολιτισμού και τέχνης" (Σταυρίδης, 2010: 228-30) όπου παραδίδονταν μαθήματα χορού, μουσικής και άλλων τεχνών ανοιχτά σε όλους, παράλληλα με ομιλίες και άλλα δρώμενα που "εξέφραζαν εμβληματικά τη δυναμική της εφήμερης επανοικειοποίησης του δημόσιου χώρου" (Σταυρίδης, 2010: 228-30). Αντίστοιχες περιπτώσεις, προσωρινών ή μόνιμων καταλήψεων χώρων, στο **ΚΕΠ Χαλανδρίου**, στο δημοτικό περίπτερο στην **πλατεία Ν. Σμύρνης** στην Αθήνα, και αλλού, ανέδειξαν "πτυχές νέων μορφών δημόσιας χρήσης και κοινής ζωής" (Σταυρίδης, 2010: 228-230). Τέλος, η οργανωμένη ανάκτηση από τους κατοίκους της περιοχής του **πάρκου Κύπρου και Πατησίων** - όπου η τοπική διοίκηση είχε ξεκινήσει την απαλλοτρίωσή του - τονίζει εμφαντικά την ανάγκη ύπαρξης δημόσιου χώρου που ανταποκρίνεται στις ανάγκες των κατοίκων. Η δράση των κατοίκων σε τέτοιες περιπτώσεις υπογραμμίζει μία ανάγκη έκφρασης και οικειοποίησης που χειραφετείται.

Τα παραδείγματα που θα αναλυθούν εκτενέστερα στη συνέχεια αναφέρονται σε περιπτώσεις κατοικίας και κοινωνικών χώρων, σε κοινότητες που δημιούργησαν τους τόπους τους μέσα στις πόλεις. Ο **Torre David** στο Caracas, και η **Kowloon Walled City** στο Hong Kong αφορούν καταλήψεις χώρων με σκοπό για τη στέγαση ανθρώπων. Τα παραδείγματα αυτά είναι ακραία, και η ανασκόπησή τους γίνεται για να διερευνηθεί το πώς στις ακραίες αυτές εκφράσεις, η παρεμβατικότητα και η ελεύθερη έκφραση των ανθρώπων στο δομημένο περιβάλλον, διαμορφώνουν το χωρικό αποτύπωμα. Έχουν **κοινωνικό**

4 · Η έρευνα στην Καλκούτα που εκπονήθηκε στα πλαίσια της μελέτης σε slums ανά τον κόσμο, στα πλαίσια ενός προγράμματος στο UCL, Λονδίνο

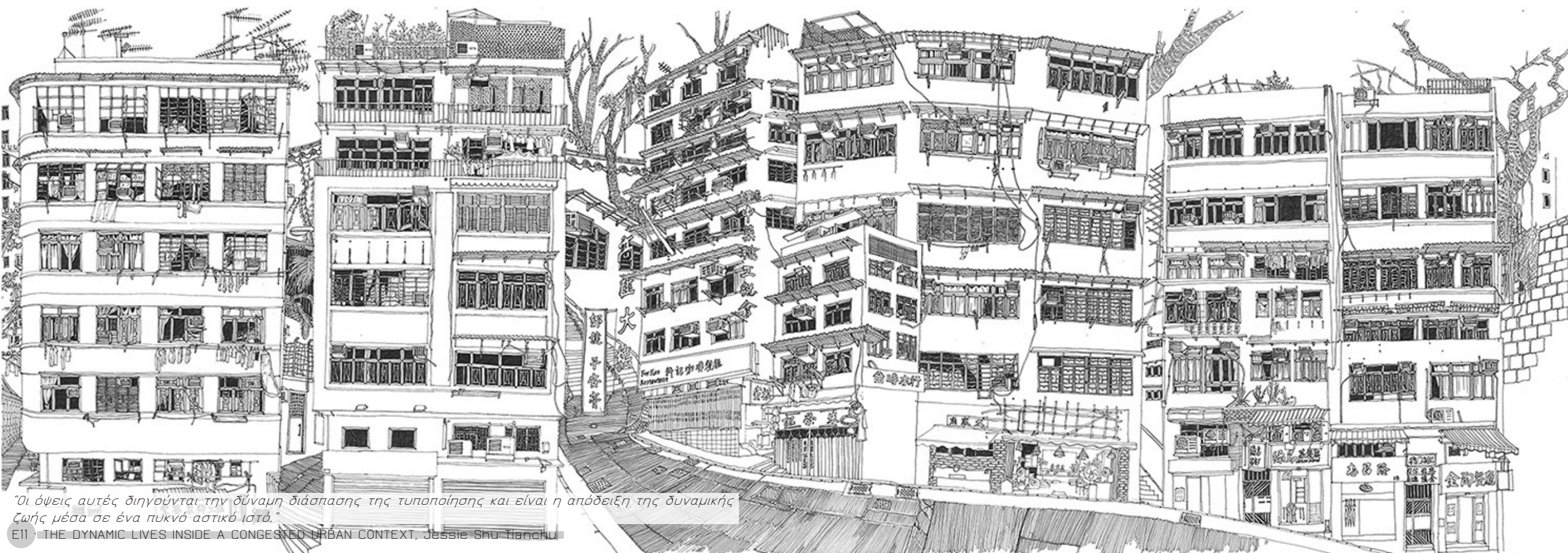
χαρακτήρα, οι λόγοι της κατάληψης είναι πολιτικό-οικονομικοί, και αποτελούν ετεροτοπικούς χώρους που δεν αποκόπτονται από τον αστικό ιστό, αλλά αναπτύσσονται με άλλους κανόνες και συνθήκες από το ευρύτερο σύνολο στο οποίο εντάσσονται. Είναι κομμάτια των πόλεων που τα περιβάλλουν, αλλά αναδύονται και αναπτύσσονται μέσω της διαφορετικότητάς τους. Μεταξύ τους όμως παρουσιάζουν και διαφορές που κάνουν πιο ενδιαφέρουσα τη σύγκρισή τους. Στη μία περίπτωση αναλύεται η συνθήκη ανάπτυξης ενός κατακόρυφου οικισμού που αναπτύχθηκε αυτοσχεδιαστικά, και οι παρεμβάσεις στο υφιστάμενο κέλυφος καθώς και η κοινωνική συνοχή του διασφαλίζονταν από συλλογικό όργανο. Στην άλλη περίπτωση η πόλη, που δημιουργήθηκε στο μεγαλύτερο της μέρος εκ του μηδενός, ήταν αποτέλεσμα αυθόρμητων παρεμβάσεων και στις περισσότερες περιπτώσεις ατομικών πρωτοβουλιών.

Μέσω των στοιχείων που παρατίθενται παρακάτω αναφορικά με τον Torre David και την Kowloon Walled City, γίνονται κατανοητοί οι λόγοι για τους οποίους δημιουργήθηκαν, το πλαίσιο που λειτούργησαν, και οι δράσεις που πραγματοποιήθηκαν. Μέσω των συνεντεύξεων των ίδιων των κατοίκων, όμως, γίνεται μία προσπάθεια να συσχετιστεί η διαδικασία της δράσης σαν παραγωγική και δημιουργική διαδικασία με την εμπειρία που εντέλει αποκόμισαν οικειοποιούμενοι τον χώρο. Η ανάλυση αυτή που επικεντρώνεται στην περιγραφή της εμπειρίας των κατοίκων από τους ίδιους, γίνεται η αφορμή για την εμβάθυνση - στο επόμενο κεφάλαιο - στο πώς δημιουργείται το χωρικό αποτύπωμα της δράσης τους, και πως αυτό βιώνεται, και - στο δεύτερο μέρος της εργασίας - τι σχέσεις εντέλει αναπτύσσει ο ετεροτοπικός αυτός χώρος, που προκύπτει, με την πόλη.

ΕΙΟ · SANTA MARIA FAVELA, RIO DE JANEIRO, BRASIL, Haas & Hahn

Οι καλλιτέχνες ζωγράρισαν τις όψεις των κτιρίων της γειτονιάς με τη βοήθεια των κατοίκων και κυρίως των νέων, προσφέροντάς τους ταυτόχρονα εκπαίδευση σε διάφορες τεχνολογίες βαψίματος.

"Οι όψεις αυτές διηγούνται την δύναμη διάσπασης της τυποποίησης και είναι η απόδειξη της δυναμικής ζωής μέσα σε ένα πυκνό αστικό ιστό."

ΕΙ1 · THE DYNAMIC LIVES INSIDE A CONGESTED URBAN CONTEXT, Jessie Shu Tianchu

E12 FAVELAS SAO PAULO BRASIL

E15 BARRIADAS LIMA PERU

BRASIL SAO PAULO E17

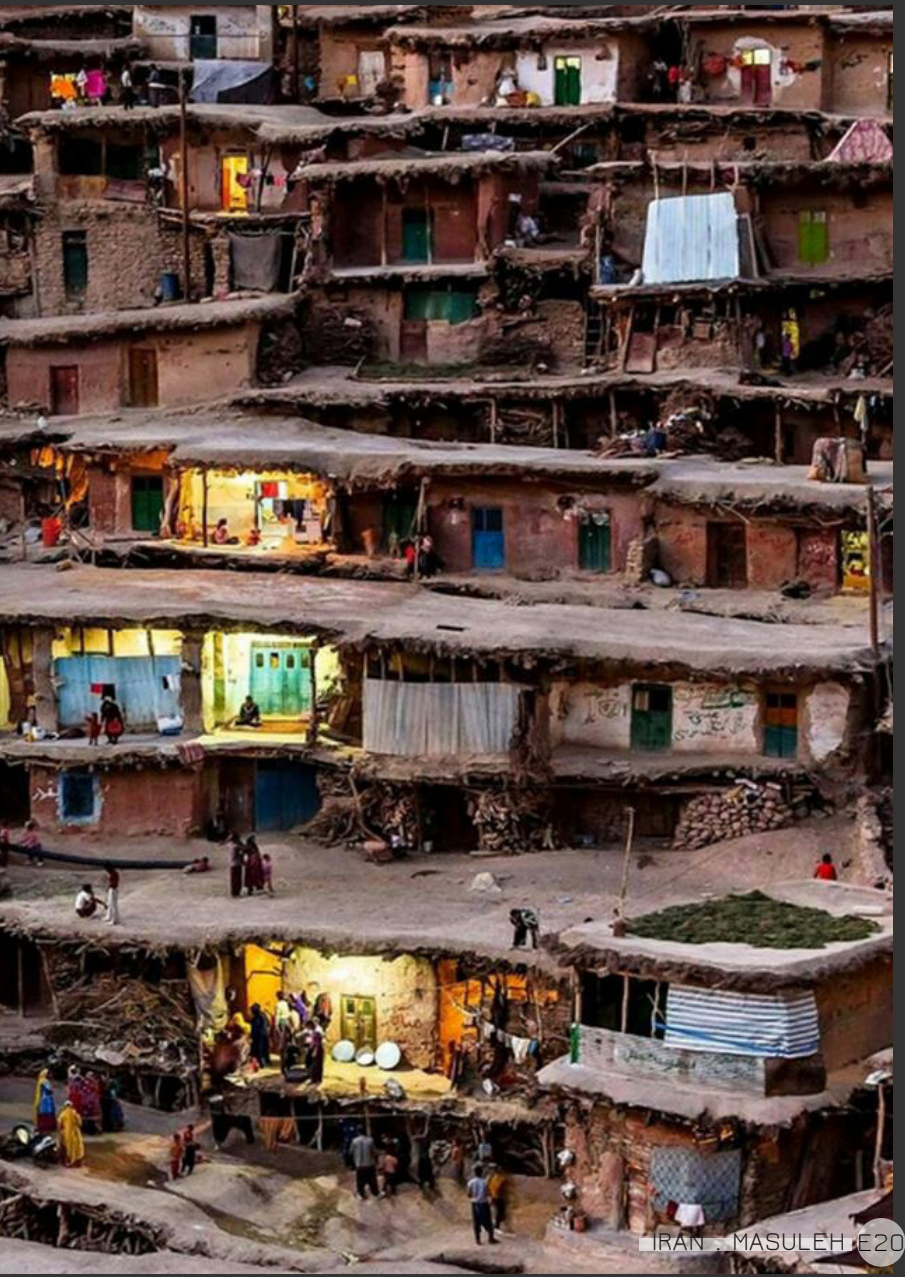
VENEZUELA CARACAS BARRIO E18

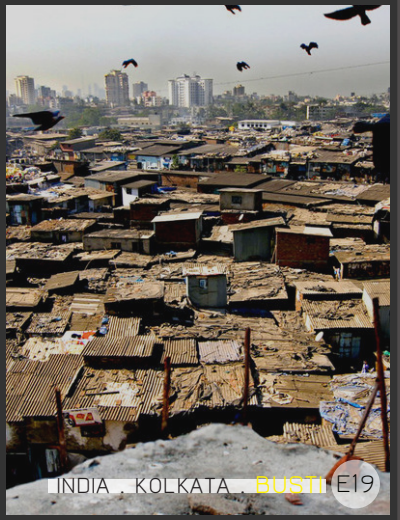
E13 MANILA PHILIPPINES

E14 PAPUA NEW GUINEA

IRAN MASULEH E20

INDIA KOLKATA BUSTI E19

INDIA KOLKATA E21

E16 NOUAKCHOTT MAURITANIA photo by George Steinmetz

Η Βενεζουέλα θεωρούνταν μία αναπτυσσόμενη καπιταλιστική οικονομία την δεκαετία του 80 λόγω της εκμετάλλευσης των κοιτασμάτων πετρελαίου -ήταν από τους μεγαλύτερους παρόχους στις Η.Π.Α.. Παράλληλα όμως το χάσμα μεταξύ των τάξεων μεγάλωνε. Οι γειτονιές των «φτωχών» - «slums» όπως έχει καθιερωθεί ο όρος (Bendigsen, 2008)- φιλοξενούσαν όλο και παραπάνω κόσμο που αδυνατούσε να ακολουθήσει την ανάπτυξη της πόλης -στο κέντρο χτίζονταν εμπορικά και διοικητικά κτίσματα, γραφεία και κτίρια τραπεζών, και το κόστος ζωής αυξανόταν. Η κορύφωση των δυσκολιών ήταν η κατάρρευση του οικονομικού συστήματος και των τραπεζών το 1994. Αργότερα το 1999, και με τη νέα σοσιαλιστική κυβέρνηση του Ούγο Τσαβες δεν δόθηκαν ριζικές λύσεις στα προβλήματα στέγασης.

Στο Caracas, την πρωτεύουσα της χώρας, ο μισός πληθυσμός μένει σε υποβαθμισμένες γειτονιές που λέγονται «barrios». Η έλλειψη κρατικής πρόνοιας για τις βασικές ανάγκες -περισυλλογή απορριμμάτων, κεντρική παροχή ηλεκτρισμού, κ.α.- έχουν δημιουργήσει μία εικόνα εξαθλίωσης. Μία μεγάλη έκταση στην πρωτεύουσα καλυπτόταν ακόμα από παραπήγματα και κατασκευές εφήμερες που φιλοξενούσαν όμως μόνιμους κατοίκους. Κάθε χρόνο λόγω των καιρικών συνθηκών κατέρρεε μεγάλο κομμάτι των πρόχειρων αυτών κατασκευών, με τους κατοίκους να ζουν σε συνθήκες μη βιώσιμες. Το 2011 η κεντρική περιοχή του Caracas είχε πάνω από τρία εκατομμύρια κατοίκους και εκτεταμένο πρόβλημα στέγασης.

Το 2007 έγινε η πρώτη κατάληψη του πύργου David από γηγενείς και μετανάστες και περιγράφεται ως «vertical slum». Το κτίσμα αυτό προοριζόταν αρχικά να φιλοξενήσει κτίριο τράπεζας -η επίσημη ονομασία του είναι Centro Financiero Confianzas- αλλά τα έργα δεν ολοκληρώθηκαν ποτέ και το ημιτελές αυτό κτίριο θεωρείται μνημείο του αποτυχημένου τραπεζικού συστήματος. Φιλοξενούσε πάνω από 1200 οικογένειες στους πρώτους 30 ορόφους κυρίως. Στέγαζε επίσης χώρους εργασίας και μικρά καταστήματα των ίδιων. Οι κάτοικοι, γηγενείς ή αλλοδαποί, ήταν κυρίως άνθρωποι που διέμεναν σε άλλα slums στην ευρύτερη περιοχή, και μετακινήθηκαν σταδιακά στον πύργο για να εξασφαλίσουν καλύτερες συνθήκες.⁵ «Η κατάσταση του κτιρίου δεν είναι η καλύτερη. Αλλά πολλοί από μας πιστεύουν πως είναι καλύτερα εδώ παρά οπουδήποτε αλλού στο Caracas.» αναφέρει ο Evelyn Merclan, κάτοικος του πύργου και πρόεδρος της συλλογικότητας των κατοίκων.

Όσο αναπτυσσόταν και πλήθαινε η κοινωνία που φιλοξενούσε, ήταν όλο και πιο εμφανής η ανάγκη για ένα συλλογικό όργανο που θα οργανώνει και θα προστατεύει την κοινότητα αλλά και θα οργανώνει τις παρεμβάσεις, σύμφωνα με τους κατοίκους. Η φροντίδα για την καθαριότητα, οι εργασίες στους δημόσιους χώρους και άλλες αποφάσεις που αφορούν την κοινότητα σχετικά με τον πύργο, ήταν ευθύνη του συλλογικού οργάνου.

«Σκέφτηκα ότι αν αυτό ήταν ένα καθαρό και όμορφο μέρος θα ήταν ωραίο μέρος για να μείνεις. Έτσι άρχισα να παλεύω γι' αυτό το μέρος.» λέει η

Myriam Figueroa, κάτοικος του πύργου, και συμπληρώνει: «Ο πύργος φτιάχτηκε πρακτικά από μας, τους κατοίκους». Για να μπορέσουν να χρησιμοποιήσουν το κτίριο του πύργου παρενέβησαν στην διαμόρφωση του εσωτερικού του, αλλά και στην εξωτερική όψη μετά από ατομική πρωτοβουλία ή και συλλογική προσπάθεια. Όσον αφορά στο εσωτερικό, διαμορφώθηκαν διαμερίσματα που διαιρούσαν το σύνολο της επιφάνειας με υφάσματα ή με αυτοσχέδια τοιχία από τούβλο, έτσι ώστε να εξασφαλιστεί ο προσωπικός χώρος κάθε οικογένειας. Στο εσωτερικό κάθε διαμερίσματος αλλά και στους κοινόχρηστους χώρους υπάρχουν διακοσμητικά στοιχεία - χρώματα στους τοίχους και αντικείμενα. Οι κάτοικοι οργανωμένοι κατάφεραν να συνδέσουν παροχή νερού, η οποία όμως δεν ανήκει στο κεντρικό δίκτυο της πόλης. Για τους χώρους υγιεινής σε κάθε διαμέρισμα γίνονταν προσαρμογές κατά περίπτωση και με τα μέσα που διέθετε ο καθένας, αφού δεν είχε ολοκληρωθεί από την κατασκευή το κάποιο κεντρικό δίκτυο. «Οι άνθρωποι κατάφεραν να μετατρέψουν τα γραφεία σε διαμερίσματα, με νερό, με μπανιό... Δημιούργησαν όλη την υποδομή.»

Δεν υπάρχει προσαρτημένος ανελκυστήρας και αυτό δυσχεραίνει την ζωή ανθρώπων με κινητικά προβλήματα, αλλά και την καθημερινή κυκλοφορία όλων των κατοίκων, γι' αυτό και από τον τριακοστό όροφο και πάνω δεν υπάρχουν κατοικίες, ούτε έχουν πραγματοποιηθεί εργασίες επέμβασης. Η πρόσβαση γίνεται από ένα όμορο κτίριο δέκα ορόφων που προοριζόταν για στάθμευση αυτοκινήτων, όπου οι κάτοικοι έχουν οργανώσει μεταφορές με οχήματα καθ' όλη την διάρκεια της μέρας για τους ανθρώπους που δεν εξυπηρετούνται από τα κλιμακοστάσια.

Ο φωτογράφος Iwan Baan αναφέρει πως η όψη είναι ένα μωσαϊκό που οι ίδιοι έφτιαξαν και εκεί αποτυπώνεται η ζωή που εκτυλίσσεται στο εσωτερικό⁶. Με σκοπό να κλείσουν τα ανοίγματα της όψης -η κατασκευή σταμάτησε πριν τοποθετηθούν τα γυάλινα πετάσματα που προέβλεπαν τα αρχικά σχέδια- οι κάτοικοι έχουν τοποθετήσει υφάσματα ή έχουν κλείσει τα κενά συνεχίζοντας την τούβλινη τοιχοποιία. Χρώματα και άλλα διακοσμητικά στοιχεία υποδηλώνουν και διαχωρίζουν τον προσωπικό χώρο αλλά και συλλογικά την ζωή της κοινωνίας αυτής. Η συνεχής προσαρμογή της όψης τόσο για να προφυλάσσει από τις καιρικές συνθήκες, όσο και ως μέσο έκφρασης και προβολής της ζωής των κατοίκων.

Η ευρύτερη κοινωνία του Καράκας έχει μία εικόνα γκέτο για τον πύργο. Σε συνεντεύξεις και αναφορές διατυπώνεται η γνώμη πως παρατηρείται εγκληματικότητα και παραβατικότητα, και ότι δεν εφαρμόζονται οι νόμοι, αλλά υπάρχει ένα διαφορετικό σύστημα δικαίου μέσα στα πλαίσια της κοινότητας των κατοίκων του πύργου. Ο αρχιτέκτονας Guillermo Barrios αναφέρει πως ο πύργος είναι «το αντίθετο του σπιτιού, το αντίθετο της κατοικίας», μιλώντας για τις συνθήκες ζωής στον πύργο⁷. Ταυτόχρονα η ερειπίωδης μορφή του κτίσματος δημιουργεί μία εικόνα απαξίωσης που δεν συνάδει με την εικόνα του κέντρου του Caracas -είναι όμως ενδεικτική της ζωής της πλειοψηφίας των κατοίκων.

Οι ίδιοι οι κάτοικοι παρόλα αυτά αναφέρουν πως το περιβάλλον τους είναι ασφαλές για όλες τις ηλικίες και τους παρέχει ευκαιρίες για μία καλύτερη ζωή συγκριτικά με άλλα slums στην πόλη. Πολλοί αναφέρουν πως νιώθουν περήφανοι γιατί έκαναν εργασίες και διαμόρφωσαν τους χώρους τους και

6 · συνέντευξη: https://www.youtube.com/watch?v=Er_xHdR3Us4

7 · συνέντευξη: <https://www.youtube.com/watch?v=v1p9j1QUW0k>

εντέλνει έχουν ένα σπίτι, όχι απλά μία στέγη. «Το νιώθω σαν σπίτι μου και είναι σημαντικό αυτό για μένα. Είναι δικό μας γιατί παλέψαμε γι' αυτό. Κάθε τούβλο αναπαριστά μία προσπάθεια και μία αξία.», αναφέρει η κάτοικος τονίζοντας ότι ο πύργος δεν αποτελεί απλά μία στέγη αλλά η προσπάθεια που κατέβαλλαν για τη διαμόρφωση του που έχει αποδώσει μία διαφορετική αξία.

Τον Ιούλιο του 2014 η κυβέρνηση της Βενεζουέλας εξέδωσε απόφαση - στα πλαίσια της «επιχείρησης Zamora» να απομακρυνθούν οι οικογένειες από τον πύργο και να εγκατασταθούν σε σπίτια που τους παρέχονται από το κράτος στην περιοχή της Cúa, 50 χιλιόμετρα νότια του Καράκας. Μέχρι τον Απρίλιο του 2015 είχαν εκκενωθεί τα σπίτια από περίπου 840 οικογένειες.⁸

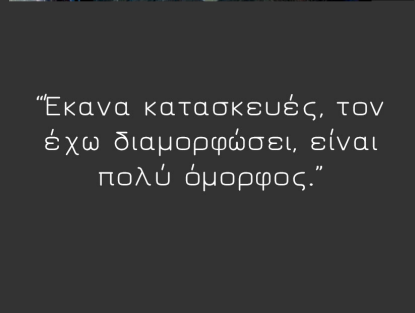

“Έπρεπε να το μετατρέψουμε σε διαμέρισμα, γιατί είχε σχεδιαστεί αρχικά σαν γραφείο.”

JUSTIN MCGUIRK
ΣΥΓΓΡΑΦΕΑΣ ΚΑΙ
ΕΠΙΜΕΛΗΤΗΣ ΤΗΣ
ΕΚΘΕΣΗΣ ΣΤΗΝ
BIENNALE
ΑΡΧΙΤΕΚΤΟΝΙΚΗΣ
ΤΗΣ ΒΕΝΕΤΙΑΣ
ΣΧΕΤΙΚΑ

“Ένας εταιρικός ουρανοξύστης μετατράπηκε σε ένα κατακόρυφο χωριό με εμπορικές χρήσεις και ζωή όπως του δρόμου που λαμβάνει χώρα στους διαδρόμους - βλέπει κανείς ανθρώπους να κόβουν κρέας, να παίζουν ποδόσφαιρο. Όλων των ειδών οι δραστηριότητες συμβαίνουν εκεί. Είναι ένα ‘αστικό εργαστήριο’ που δεν έχει ξαναπαράξει σε τέτοια κλίμακα. Και προκαλεί απορίες σχετικά με το αν αυτός είναι βιώσιμος σαν τρόπος αστικής ζωής.”ⁱ

“Με ό,τι γίνεται έξω - πολλές οικογένειες μένουν στο δρόμο - εγώ όντως νιώθω ότι αυτό είναι σπίτι. Το νιώθω σαν σπίτι και είναι σημαντικό αυτό για μένα. Είναι δικό μας γιατί παλέψαμε γι’ αυτό. Κάθε τούβλο αναπαριστά μία προσπάθεια και μία αξία.”ⁱⁱ

ΚΑΤΟΙΚΟΣ

ΚΑΤΟΙΚΟΣ

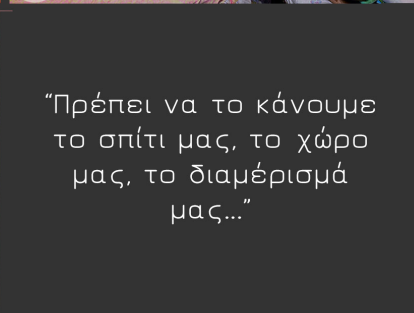
“Οι άνθρωποι κατάφεραν να μετατρέψουν τα γραφεία σε διαμερίσματα, με νερό, με μπάνιο... Δημιούργησαν όλη την υποδομή. Σε κάθε όροφο υπάρχουν 20-29 διαμερίσματα. Κατοικούν οι πρώτοι 28 όροφοι.”ⁱⁱⁱ

“Αυτό είναι το σπίτι μου. Δεν είναι του Δαβίδ ή οποιουδήποτε άλλου. Είναι δικό μου.”ⁱⁱⁱ

ΚΑΤΟΙΚΟΣ

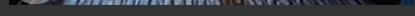

“Πρέπει να το κάνουμε το σπίτι μας, το χώρο μας, το διαμέρισμά μας...”

ELVYS MERCLAN
ΚΑΤΟΙΚΟΣ
ΠΡΟΕΔΡΟΣ ΤΗΣ
ΣΥΛΛΟΓΙΚΟΤΗΤΑΣ
ΤΩΝ ΚΑΤΟΙΚΩΝ

“Το κτίριο μπορεί να ‘ναι άσχημο απ’ έξω, αλλά δεν έχει σημασία. Γιατί οι άνθρωποι που ζουν μέσα έχουν καλή καρδιά. Χτίσαμε πολλά πράγματα εδώ. Χτίσαμε και αξίες, φιλίες, χτίσαμε όλο αυτό το οργανωμένο μέρος. Υπήρχαν άνθρωποι που ποτέ δεν είχαν ευκαιρία στη ζωή, και τώρα έχουν.”ⁱⁱ

“Η κατάσταση του κτιρίου δεν είναι η καλύτερη. Αλλά πολλοί από μας πιστεύουν πως είναι καλύτερα εδώ παρά οπουδήποτε αλλού στο Caracas.”

“Η κυβέρνηση μας βοήθησε με το ηλεκτρικό ρεύμα. Γιατί έπρεπε να το κλέβουμε ως τότε. Τώρα πληρώνουμε για το ρεύμα μας.”

“Μένω στον 15ο όροφο. Οι γείτονες μου είναι καλοί άνθρωπο, ευτυχώς. Το σπίτι μου είναι ταπεινό αλλά είσαι πάντα ευπρόσδεκτος εδώ.” ii

ELVYS MERCLAN
ΚΑΤΟΙΚΟΣ
ΠΡΟΕΔΡΟΣ ΤΗΣ
ΣΥΛΛΟΓΙΚΟΤΗΤΑΣ
ΤΩΝ ΚΑΤΟΙΚΩΝ

“Αυτός είναι ο χώρος μας και ο όροφος που μοιραζόμαστε με τους γείτονές μας.”

“Οι δύο μου γιοι, η κόρη μου και η γυναίκα μου μένουμε εδώ. Αυτό είναι το δωμάτιο που κοιμούνται τα παιδιά μου.”

“Φτιάξαμε και αυτό το μπαλκόνι. Το ονομάζουμε αρχιτεκτονική του λαού.”

“Τα εγγόνια που περνούν περισσότερο χρόνο εδώ παρά στο σπίτι τους.”

“Δεν είναι το πρώτο διαμέρισμα που έμεινα εδώ στον πύργο. Έχω μείνει έξι χρόνια στον πύργο. Τώρα πάω προς τον έβδομο.

Πήγα σε πιο κάτω όροφο αφού είχα μείνει πρώτα στον 24 ο. Αγαπώ τον όροφό μου, τον 24ο. Εγώ τον ίδρυσα. Ήρθα μόνη μου, με την οικογένειά μου. Τώρα είναι ήδη 21 οικογένειες εκεί. Έχω κάνει κατασκευές, εγώ τον έχω διαμορφώσει... Και είναι πολύ όμορφος όροφος. Αγαπώ ακόμα τον όροφό μου.

Ήρθα κάτω στον έκτο λόγω ενός προβλήματος υγείας του συζύγου μου. Αυτοί οι όροφοι (οι κάτω) είναι κατάλληλοι για ανθρώπους που έχουν προβλήματα με το να ανεβαίνουν σκάλες.” iii

ΚΑΤΟΙΚΟΣ

NICOLAS ALVAREZ
ΚΑΤΟΙΚΟΣ

“Είμαστε στον πύργο Δαβίδ εδώ και δύο εβδομάδες, και μέχρι τώρα ήταν εμπειρία... Ευτυχώς, μας δώθηκε η ευκαιρία να έχουμε αυτό το μέρος με λίγα χρήματα. Χρειάζεται να κάνουμε κάποιες επισκευές. Μας αρέσει αυτό, αλλά πρέπει να το κάνουμε το σπίτι μας, τον χώρο μας, το διαμέρισμά μας.” iv

“Έφτασα εδώ τρία χρόνια πριν. Δεν υπήρχε τίποτα παρά βουνά σκουπιδιών. Δεν υπήρχαν τοίχοι όπως αυτοί που βλέπετε τώρα.

Πολλοί άνθρωποι από διαφορετικά slums έρχονται εδώ. Όχι λόγω της κυβέρνησης, αλλά γιατί έτσι είναι η ζωή εδώ. Βρέχει και 2.500 άνθρωποι μένουν χωρίς μέρος να μείνουν. Ο πύργος Δαβίδ είναι σαν καταφύγιο για αυτούς τους ανθρώπους. Δεν είναι περιστασιακό, είναι η ζωή μας.” iv

HIPOBITO
ΚΑΤΟΙΚΟΣ

MYRIAM FIGUEROA
ΚΑΤΟΙΚΟΣ

“Πρώτα ιδρύσαμε μία συλλογικότητα με επόπτες και συντονιστές. Γιατί αν έχεις 24 οικογένειες που μένουν στον 22ο όροφο και δύο ή τρεις δεν συμπεριφέρονται σωστά, το άτομο που είναι υπεύθυνο για τον όροφο αυτόν προσπαθεί να τους διδάξει να ζουν καλά. Και τους εξηγεί ότι αν θέλουν να μείνουν εδώ, πρέπει να σέβονται τους κανόνες.” ii

T19

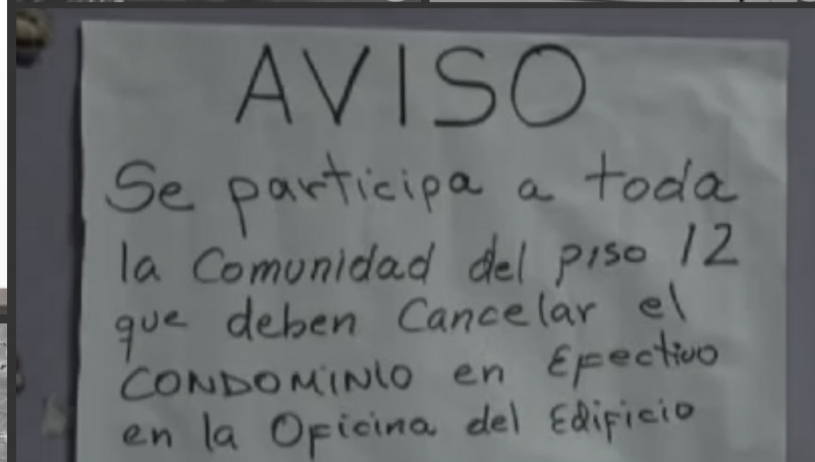
T22

T20

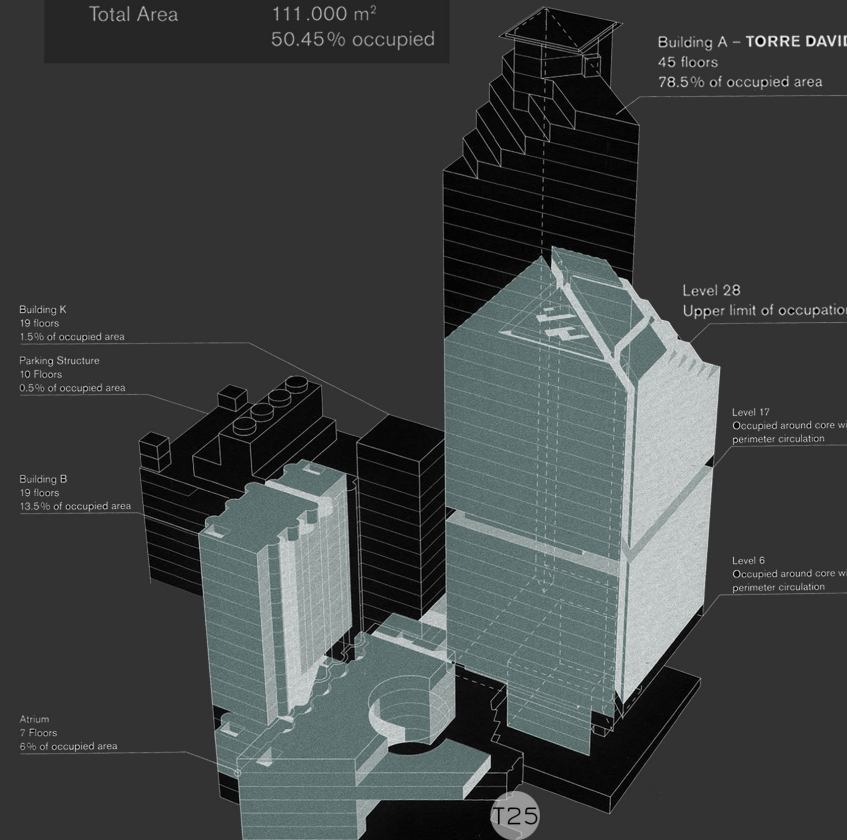
T21

ΑΝΑΚΟΙΝΩΣΗ
ΟΙ ΚΑΤΟΙΚΟΙ ΤΟΥ 12ου ΟΡΟΦΟΥ ΠΡΕΠΕΙ ΝΑ ΠΛΗΡΩΣΟΥΝ ΤΑ
ΕΞΟΔΑ ΤΗΣ ΣΥΝΤΗΡΗΣΗΣ ΣΕ ΜΕΤΡΗΤΑ ΣΤΟ ΓΡΑΦΕΙΟ.
ΕΥΧΑΡΙΣΤΟΥΜΕ
Η ΣΥΛΛΟΓΙΚΟΤΗΤΑ

T23

Occupied Area	Approx. 56.000 m ²
Unoccupied Area	Approx. 55.000 m ²
Total Area	111.000 m ²
	50.45% occupied

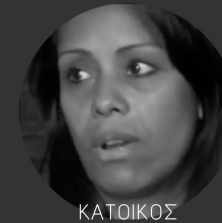
T25

T24

T26

ΚΑΤΟΙΚΟΣ

“Οι άνθρωποι σέβονται τους κανόνες, και αυτό είναι καλό. Οι κανόνες είναι παντού και είναι σημαντικοί για την καλή συλλογική ζωή. Οι κάτοικοι έκαναν το χώρο ένα καλύτερο και καθαρό μέρος με αξιόλογους ανθρώπους.”ⁱⁱ

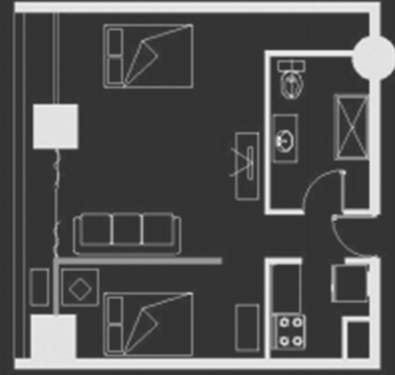

DAISY MONSALVE
ΚΑΤΟΙΚΟΣ

“Πάντα λένε ότι είναι επικύνδυνα εδώ, και ότι μένουν εγκληματίες εδώ, ότι γίνονται βιασμοί και αλλα, και ότι πουλάμε ναρκωτικά. ‘Η κατάληψη...’, ‘Οι εισβολείς...’, ‘Μόνο δολοφόνοι μένουν εκεί...’ και άλλα πολλά (λέγονται) αλλά στην πραγματικότητα. Σε μένα, που μένω μόνη μου εδώ, δεν συνέβη τίποτα, ποτέ.”^{iv}

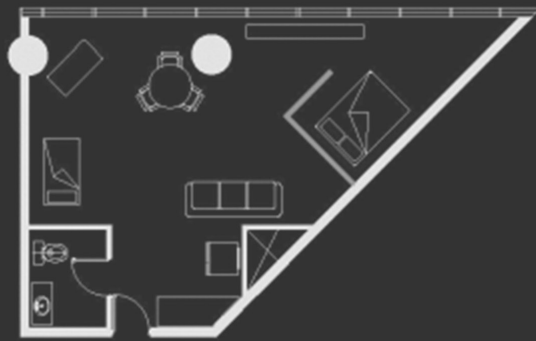
PLAN A

PLAN B

PLAN C

PLAN D

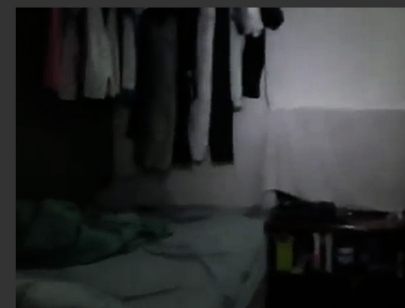
PLAN E

PLAN F

T27

ΤΥΠΙΚΕΣ ΚΑΤΟΨΕΙΣ ΚΑΤΟΙΚΙΩΝ

“Αυτό είναι το σαλόνι και το δωμάτιο του ενός γιού μου, αλλά ο χώρος είναι λίγο μικρός...”

“Και εδώ είναι η κουζίνα.”

“Αυτό είναι το δωμάτιό μου. Ο άντρας μου και εγώ μένουμε εδώ.”

T28

“Αυτό είναι το δωμάτιο του άλλου μου γιου που είναι παντρεμένος. Μένει εδώ με τη γυναίκα του και την κόρη του.”ⁱⁱⁱ

ΚΑΤΟΙΚΟΣ

“Ένας φίλος μου, μου είπε ότι μπορεί να με πάει σε ένα μέρος που είναι άσχημο αλλά καλό. Ένα μέρος όπου μπορώ να έχω ένα σπίτι δικό μου, ένα μέρος να μείνω χωρίς ενοίκιο. Είπα, λοιπόν, ‘Εντάξει... Ας πάμε να δούμε πως είναι.’ Δεν υπήρχε νερό, δεν υπήρχε ηλεκτρισμός. Ήταν γεμάτο σκουπίδια. Αλλά είπα στον εαυτό μου: έτσι κάνουν οι άνθρωποι την αρχή. Αρχίζουμε από χαμηλά και χτίζουμε το δρόμο μας προς τα πάνω. Σκέφτηκα ότι αν αυτό ήταν ένα καθαρό και όμορφο μέρος θα ήταν ωραίο μέρος για να μείνεις. Έτσι άρχισα να παλεύω για αυτό το μέρος.”

Μένω στον πύργο εδώ και 5 χρόνια περίπου. Αρχικά έμεινα μόνη μου εδώ, χωρίς ρεύμα ή νερό. Πλήρωσα για να ανεβάσω παροχή νερού, και κοιμόμουν με ένα κερδί. Αλλά έλεγα: αυτό το μέρος δεν θα με απογοητεύσει. [...] Οι κάτοικοι είχαν μεγάλο πρόβλημα με το φαγητό. Γιατί υπήρχε μόνο ένα μπακάλικο στον 7ο όροφο. Έτσι άνοιξα ένα μπακάλικο και σιγά σιγά τον εφοδίασα με τα πάντα.”

“Ο πύργος φτάχτηκε πρακτικά από μας, τους κατοίκους.” ii

MYRIAM FIGUEROA
ΚΑΤΟΙΚΟΣ

T33

T34

T29

T30

T35

T36

T31

T32

ALFREDO
BRILLEMBURG
ΑΡΧΙΤΕΚΤΟΝΑΣ,
ΜΕΛΟΣ ΤΟΥ URBAN
THINK TANK

Οι δημόσιοι χώροι είναι ένα πολύ σημαντικό κομμάτι της κοινότητας του Torre David. Λόγω του ότι οι σκάλες είναι η κεντρική και μόνη πρόσβαση στα υψηλότερα πατώματα, όλοι οι κάτοικοι συναντώνται εκεί τουλάχιστον μία φορά τη μέρα. Μπορούν να θεωρηθούν οι κύριοι χώροι για την διάδραση των κατοίκων.

Ένας ακόμη σημαντικός ανοιχτός χώρος στο συγκρότημα του πύργου είναι το γήπεδο που βρίσκεται στο ισόγειο μεταξύ του κτίσματος του πύργου και του κτίσματος στάθμευσης. Το μπάσκετ είναι το σπορ που ασκείται πιο πολύ μέσα στην κοινότητα, και έχουν δημιουργηθεί ομάδες κατοίκων που προπονούνται. (Brillemburg et al., 2012)

T37

“Εδώ βλέπετε το σχέδιο που φτιάχνουν οι κάτοικοι μόνοι τους. Είναι ένα είδος αρχιτεκτονικής χωρίς αρχιτέκτονες. Ο ένας ανακαλύπτει το τόξο, ο άλλος διακοσμεί τον χώρο του με τον Ρορεγε... Είναι μία όψη - μωσαϊκό που έφτιαξαν.” √

ΙΩΑΝ ΒΑΑΝ
ΦΩΤΟΓΡΑΦΟΣ
ΤΟ ΕΡΓΟ ΤΟΥ ΓΙΑ
ΤΟΝ TORRE DAVID
ΕΚΤΕΘΗΚΕ
ΣΤΗΝ BIENNALE
ΑΡΧΙΤΕΚΤΟΝΙΚΗΣ
ΤΗΣ ΒΕΝΕΤΙΑΣ,
2012

T41

ELVYS MERCLAN
ΚΑΤΟΙΚΟΣ
ΠΡΟΕΔΡΟΣ ΤΗΣ
ΣΥΛΛΟΓΙΚΟΤΗΤΑΣ
ΤΩΝ ΚΑΤΟΙΚΩΝ

“Είμαι ο πρόεδρος της συλλογικότητας των κατοίκων. Αν κάποιος πει: ‘Ο Elynys δίνει εντολές εδώ’, θα ήταν ψέμα. Εδώ είναι η κοινότητα και οι άνθρωποι που έχουν τον έλεγχο, και είναι πολύ καλά οργανωμένοι.

Η συλλογικότητα χρεώνει τους κατοίκους 200 Bolívares (€33) για τη συντήρηση. Έχουμε κανόνες και αυτός είναι ένας από αυτούς. Αν χρειάζεται να κάνουμε επισκευές, χρησιμοποιούμε τα λεφτά που μαζεύουμε από τους κατοίκους -δεν υπάρχουν άλλα έσοδα.

Είμαι υπεύθυνος για τους μισθούς των ανθρώπων που δουλεύουν εδώ, για να αγοραστεί κάτι όταν χρειάζεται κάτι για το κτίριο, επιβλέπω τις εργασίες που πρέπει να γίνουν.

Έχουμε κανόνες για να διασφαλίσουμε βελτιώσεις. Κανόνες για τον καθαρισμό κάθε ορόφου και το πως θα γίνεται αυτό. Ένας άλλος κανόνας που έχουμε είναι ότι στα μαγαζιά δεν επιτρέπεται να πωλείται αλκοόλ.

Η περιφρούρηση ήταν δύσκολη δουλειά στην αρχή. Υπήρχαν απαγωγές. Υπήρχαν τραυματισμένοι και νεκροί άνθρωποι. Πολλοί. Ήταν δύσκολο να κάνουμε εκκαθάριση από αυτούς. Κάποιοι καταλάβαιναν ότι θέλουμε να βελτιώσουμε το μέρος, σε άλλους δεν άρεσε. Οι συμμορίες προσπάθησαν να μετακομίσουν πίσω εδώ και χρειάστηκε να υψώσουμε το ανάστημά μας απέναντί τους.”ⁱⁱ

T42

MARIU
ΚΑΤΟΙΚΟΣ

“Με την έλευση κόσμου στον πύργο ήρθαν πολλοί και διαφορετικοί τύπο ανθρώπων με άλλα έθιμα... Ή εγκληματίες, τοξικομανείς και άλλοι. Η κοινότητα έπρεπε να αναλάβει την οργάνωση του κτιρίου.”ⁱⁱⁱ

ΚΑΤΟΙΚΟΣ

–“Μου έχει ανατεθεί η εποπτεία του θου ορόφου. Η δουλειά του επόπτη είναι να διατηρεί την τάξη στον όροφο. Αναλαμβάνουμε την οργάνωση ομάδων που ελέγχουν τη φροντίδα των παιδιών και τη διατήρηση της καθαριότητας του κτιρίου.”

–“Και οι επόπτες βγάζουν χρήματα από αυτό;”

–“Όχι, όχι. Είναι κοινωνικό έργο. Δεν πληρωνόμαστε τίποτα. Παίρνουμε, ας πούμε, την ικανοποίηση...”

“[...] θα οργανωθούμε με την κοινότητα για να τοποθετηθούν προστατευτικά κιγκλιδώματα. Σε χώρους που ήταν κενοί, βαλαμε τούβλα. Με την ομάδα βάζουμε τοιχεία για προστασία στις εξόδους κινδύνου και στα παράθυρα των διαδρόμων, τα οποία δεν ήταν καλά στερεωμένα. Σηκώνουμε τοιχεία για τα παιδιά σαν στήριγμα, για να μην πέσουν.”ⁱⁱⁱ

T43

T40

T44

GUILLERMO BARRIOS
ΚΑΘΗΓΗΤΗΣ
ΑΡΧΙΤΕΚΤΟΝΙΚΗΣ

“Ο πύργος Δαβίδ είναι ένα σύμβολο των όσων συνέβησαν στις πόλεις της Βενεζουέλας. Ένα λυπηρό σύμβολο. Έχω κακά νέα. Αυτή δεν είναι μία καλή χρήση ενός εγκαταλελειμμένου κτιρίου. Στην πραγματικότητα αποτελεί το αντίθετο του σπιτιού. Το αντίθετο της κατοίκησης. Και η κυβέρνηση αποφεύγει αυτό το πρόβλημα. Είναι ένα πολύ βίαιο μέρος. Είναι εντελώς εκτός της νομοθεσίας. Εδώ έχουν τους δικούς τους νόμους.

Το σωστό θα ήταν να επανατοποθετηθούν αυτές οι οικογένειες σε κατάλληλες κατοικίες, κατάλληλα σχεσιασμένες με τις αρχές του οικισμού, Μία κατοικία με ενσωματωμένες δημόσιες παροχές. [...] Πρέπει να δούμε πώς, μαζί με την κυβέρνηση.”^{iv}

“Ο καπιταλισμός χρησιμοποιεί τα σπίτια ως εμπόρευμα, ενώ εμείς το βλέπουμε σαν δικαίωμα. Ένα θεμελιώδες ανθρώπινο δικαίωμα.”^{iv}

RICARDO JIMENEZ
ΚΑΤΟΙΚΟΣ
ΜΕΛΟΣ
ΣΥΝΤΟΝΙΣΜΟΥ ΤΗΣ
ΚΑΤΑΛΗΨΗΣ

i · <https://vimeo.com/100752974>

ii · <https://www.youtube.com/watch?v=YmzkIVLwLA>

iii · <https://www.youtube.com/watch?v=IDVL522hlc8>

iv · <https://www.youtube.com/watch?v=vlp9jlOUW0k>

v · <https://www.youtube.com/watch?v=R6BSL259VX4>

T45

Το 1842 το Hong Kong μετατρέπεται σε Βρετανική αποικία και αργότερα, το 1898, ακολουθεί η περιοχή New Territories με μία σύμβαση παραχώρησης 99 ετών. Στην περιοχή αυτή ανήκει και η Kowloon Walled City, ένας χώρος έκτασης 27.000 τετραγωνικών μέτρων, από τα παλαιότερα κατοικημένα τμήματα της περιοχής, απομονωμένος από την υπόλοιπη πόλη από ένα περιμετρικό τείχος. Η πόλη διέθετε όλα τα απαραίτητα στοιχεία (Yin - Yang) για να λειτουργήσει αρμονικά σύμφωνα με την κινέζικη παράδοση (νότιος προσανατολισμός - θέα προς το υγρό στοιχείο - λόφοι και βουνά στο βορρά).

Στην πορεία του χρόνου δέχτηκε αρκετές επιδρομές αλλά η πιο κομβική περίοδος ήταν αυτή της Ιαπωνικής κατοχής κατά την οποία το τείχος καταστράφηκε - με σκοπό να χρησιμοποιηθεί ως οικοδομικό υλικό για την κατασκευή του αεροδρομίου Kai Tak - και ο χαρακτήρας της πόλης άλλαξε δραματικά. Ωστόσο, με το τέλος του Β' Π.Π. το τμήμα αυτό της πόλης, γνωστό ως Walled City, παρέμεινε νοητά οριοθετημένο. Τα όρια που το χαρακτήριζαν ήταν διοικητικά διότι αποτελούσε το μόνο κομμάτι γης που ενώ γεωγραφικά ανήκε στα όρια της βρετανικής αποικίας, κυβερνητικά βρισκόταν σε διπλωματικό αδιέξοδο αφού δεν καθορίστηκε ποτέ στους νόμους ποιου κράτους υπακούει. Δεδομένης αυτής της νομοθετικής ασάφειας η Walled City αποτέλεσε το ιδανικό άσυλο για τους πρόσφυγες που πέρασαν τα σύνορα του Hong Kong προκειμένου να γλιτώσουν τις συνέπειες του εμφυλίου που εκτυλισσόταν στην ενδοχώρα. Το γεγονός ότι οι άνθρωποι ζούσαν ειρηνικά, σε σπίτια με εξαιρετικά χαμηλό ενοίκιο, χωρίς φορολογία και κανενός είδους νομικό έλεγχο επέτρεψε σε εκείνο το κομμάτι του πληθυσμού να αισθανθεί ότι μπορούσε να φτιάξει το μέλλον του εξ αρχής χωρίς περιορισμούς. Ο τόπος εκείνος αποτέλεσε την υλική εκπλήρωση τόσο των βασικών τους αναγκών όσο και της βαθύτερης επιθυμίας τους να νιώσουν ξανά το αίσθημα της ελευθερίας.

Ένας κάτοικος αναφέρει: "Η Walled City ήταν ένα κομμάτι ανεκμετάλλευτης γης τότε, αλλά σύντομα πλημμύρισε από κόσμο που έχτιζε σπίτια. Δεν υπήρχαν συμβόλαια, δεν υπήρχαν συμμορίες και τα σπίτια ήταν μονώροφες ξύλινες καλύβες όπως αυτά που βρίσκονταν στις βουνοπλαγιές. [...] Το σχέδιο κατεδάφισης της πόλης ήταν πραγματικό σοκ. [...] Οι μεγαλύτερες γενιές νιώθουν ότι αυτή είναι η γη τους· έχτισαν και έζησαν τη ζωή τους πάνω σ' αυτήν. Μερικές φορές είναι αδύνατον να περιγράψεις με λόγια τις δυσκολίες που πέρασαμε. Η κυβέρνηση φαίνεται ανίκανη να εκτιμήσει τα συναισθήματά μας. [...] Νιώθω ότι είμαι θύμα. Θέλω η πόλη να παραμείνει [...] φυσικά είναι αλήθεια ότι υπάρχουν προβλήματα εδώ, αλλά νιώθω ότι ανήκω κάπου." (Girard et. al., 1993: 84)

Η κοινωνική δομή δημιουργήθηκε άναρχα και διέθετε όλες εκείνες τις λειτουργίες που υπάρχουν σε μια οποιαδήποτε κοινωνία, όπως είναι οι τυπικές βιοτεχνίες και επιχειρήσεις, σχολεία, κατοικίες. Ο τρόπος ανάπτυξης

της δομής αυτής αντικατοπτρίστηκε ιδιαίτερα έντονα στο δομημένο περιβάλλον το οποίο χαρακτηριζόταν από την καθ' ύψος ανοικοδόμηση λόγω υπερπληθυσμού, την ένταξη, πολλές φορές, της κατοικίας στο χώρο εργασίας, την έλλειψη φυσικού φωτισμού και αερισμού, τη δημιουργία αυτοσχέδιων συστημάτων ύδρευσης και αποχέτευσης. Κατά τη διάρκεια της ανάπτυξης της υπήρξαν έντονες διακυμάνσεις τόσο κοινωνικές όσο και χωρικές.

Πιο συγκεκριμένα στην πρώτη φάση κατάληψης, ο τρόπος ανοικοδόμησης ακολουθούσε προδιαγεγραμμένες τυπολογίες, δύο ή τριών ορόφων με αυτοσχέδιες κατασκευαστικές μεθόδους. Ο Lam Shu Chuen, μέλος της Kai Fong Association, αναφέρει "σκάβαμε βαθιά το έδαφος και χτίζαμε τρεις ορόφους. Μετά από αυτό χτίζαμε άλλους τρεις και άλλους τρεις ακόμα. Τα κτίρια στηρίζονταν επίσης το ένα στο άλλο. Έχουμε τις δικές μας μεθόδους εδώ" (Girard et. al., 1993: 72). Τα κτίρια καταλάμβαναν ελεύθερα μέρη, η ιδιοκτησία των οποίων οριζόταν σύμφωνα με την σειρά άφιξης των καταληψιών. Σταδιακά οι ελεύθεροι χώροι άρχισαν να εκλείπουν και να αντικαθίστανται από συμπαγείς όγκους με ανώτατο επιτρεπόμενο ύψος 14 ορόφων. Ο μοναδικός αυτός νομικός περιορισμός που εφαρμόστηκε επέτρεπε τη διέλευση των αεροσκαφών από και προς το αεροδρόμιο Kai Tak. Παρά το μεγάλο αυτό ύψος, η κατακόρυφη επικοινωνία εξυπηρετούνταν μόνο από δύο ανελκυστήρες. Έτσι δρόμοι και περάσματα, αγνοώντας δικαιώματα ιδιοκτησίας ή ακόμα και ανοίγματα παραθύρων, δημιουργούσαν συστήματα προσπέλασης σε διαφορετικά ύψη, τα οποία μεταβάλλονταν στο χρόνο ακολουθώντας την ανάπτυξη της κτιριακής δομής. Η διαρκής πύκνωση -πολλές φορές με απλή προσθήκη ορόφων- οδήγησε στον περιορισμό του διερχόμενου φωτός στα χαμηλότερα επίπεδα και στη μεταφορά του «δημόσιου χώρου» από το επίπεδο του εδάφους στα ποικίλα επίπεδα των οροφών.

Οι Greg Girard και Ian Lambot σε μελέτη τους για την πόλη αναφέρουν πως "οι όψεις στην ανατολική και νότια πλευρά της πόλης δείχνουν τη λογική ad hoc και τις τεχνικά παράνομες επεκτάσεις που ήταν ιδιαίτερα χαρακτηριστικές της εξωτερικής περιμέτρου, και επικρατούσαν σε πολλές παλιές, χαμηλού εισοδήματος περιοχές κατοικίας. Τα μπαλκόνια κλουβιά προσέθεταν σημαντικό εξωτερικό χώρο στα περιορισμένα τετραγωνικά και δίνουν έκφραση και ζωή στα κατά τα άλλα μονότονα, και χωρίς χαρακτήρα κτίρια. [...] Συχνά στριμωγμένα στα στενότερα οικόπεδα τα κτίρια στέκονταν σε καθαρά κάθετες φέτες, οι οποίες έδειχναν ξεκάθαρη αδιαφορία για οποιαδήποτε οριζόντια ενοποίηση με τα γειτονικά τους." (Girard et. al., 1993: 34, 74)

Η έντονα χασοκή εικόνα της πόλης παρέπεμπε στην άποψη ότι η ανάπτυξή της οφειλόταν, κατά πλειοψηφία, σε ιδιωτικές πρωτοβουλίες χωρίς κανένα ενδιαφέρον για το σύνολο. Παρόλο που η άποψη αυτή ενισχύεται σε ότι αφορά το κτισμένο περιβάλλον, εσωτερικά κατά τη διάρκεια ανάπτυξης της δομής αυτής δημιουργήθηκαν συλλογικά όργανα που, κάποιες φορές και σε συνεργασία με θεσμικούς φορείς, φρόντιζαν για την εξομάλυνση της λειτουργίας τόσο σε κοινωνικό επίπεδο όσο και σε πρακτικό επίπεδο. Οι προσπάθειες εξυγίανσης εκ των έσω όμως συνήθως υπερκαλύπτονταν από την έντονη εγκληματική δραστηριότητα. Αν και αυτά τα φαινόμενα σύμφωνα με τους ίδιους τους κατοίκους εντοπιζόνταν σε συγκεκριμένες περιοχές

και το μεγαλύτερο ποσοστό του πληθυσμού δε σχετιζόταν καθόλου με αυτά, η κατάσταση μέσα στην πόλη εξακολουθούσε να θεωρείται από τους εξωτερικούς παράγοντες εξαιρετικά επικίνδυνη τόσο για τον εαυτό της όσο και για αυτήν που την περιέβαλλε. Αν λάβει κανείς υπόψη του όμως την πυκνότητα του πληθυσμού αναλογικά με την έκταση κατοίκησης ίσως τα ποσοστά που προκύπτουν να μη διαφέρουν και τόσο μιας οποιαδήποτε σχεδιασμένης και κοινωνικά αποδεκτής πόλης.

“Μια σπάνια έρευνα του 1975 σημειώνει: “Τα ευρήματα μας δείχνουν πως η πλειοψηφία των κατοίκων έχει διαφορετικά χαρακτηριστικά από αυτά που συνήθως ο κόσμος απέδιδε στη Walled City. Στη πραγματικότητα ήταν πιο κοντά σε αυτά που θα περίμενε κανείς από κατοίκους κοινωνικών κατοικιών, που εργάζονται σκληρά να βγάλουν το μισθό τους και που έχουν τις ίδιες ανησυχίες για την ανεργία, τις άσχημες συνθήκες διαβίωσης και τα προβλήματα εκπαίδευσης των παιδιών τους.” (Girard et. al., 1993: 90)

Το 1984 υπογράφεται συμφωνία που όριζε την επιστροφή της αποικίας του Hong Kong στην κυβέρνηση της Κίνας την 1η Ιουλίου του 1997. Δύο χρόνια αργότερα λαμβάνεται η απόφαση να κατεδαφιστεί η Walled City και το 1987 ανακοινώνεται επισήμως η σταδιακή εκκένωσή της. Πολλοί από τους κατοίκους διαμαρτυρήθηκαν για αυτήν την απόφαση και προέβαλαν αντιστάσεις χωρίς αποτέλεσμα. Μετά την καταβολή των αποζημιώσεων όλοι οι κάτοικοι - μερικοί εκ των οποίων μεταφέρθηκαν σε εγκαταστάσεις κοινωνικών κατοικιών - αναγκάστηκαν σε έξωση. Μετά το πέρας των διαδικασιών κατεδάφισης ξεκίνησε η μετατροπή ολόκληρης της έκτασης στο ομώνυμο πάρκο.

LAM SHU CHUEN
ΚΑΤΟΙΚΟΣ

“Πρώτα χτίσαμε ξύλινες καλύβες. Όταν η κυβέρνηση τις έκαψε, χτίστηκαν τούβλινα σπίτια. Αργότερα ξέσπασε μια μεγάλη φωτιά το 1953 ή '54, οπότε περισσότερες από 3000 καλύβες καταστράφηκαν. [...] Μετά τη φωτιά η κυβέρνηση προόριζε την καμένη γη για ιδιοκτησία του στέμματος, αλλά οι κάτοικοι αγνόησαν αυτήν την απόφαση και χτίσαμε ξανά στο ίδιο σημείο, αυτή τη φορά με πέτρα και τούβλο, σπίτια αντικαθιστώντας τα ξύλινα, και με δύο ή τρεις ορόφους αντί για έναν. [...] Η κυβέρνηση επενέβη για τη διατήρηση ανώτατου ορίου ύψους. Μετά από αυτό το ύψος του κτιρίου εξαρτιόταν από το αν η κυβέρνηση ήταν προσεκτική.

[...] Υπήρχε έλλειψη νερού τότε και κάποιες φορές το σκυρόδεμα αναμιγνυόταν με σύρα ή κάποιες φορές, ακόμα χειρότερα, με θαλασσινό νερό. Πως αυτά τα κτίρια ανεγείρονταν χωρίς θεμέλια; [...] Χρησιμοποιούσαμε παραδοσιακούς κινέζικους τρόπους. Σκάβαμε βαθιά το έδαφος και χτίσαμε τρεις ορόφους. Μετά από αυτό χτίσαμε άλλους τρεις και άλλους τρεις ακόμα. Τα κτίρια στηρίζονταν επίσης το ένα στο άλλο. Έχουμε τις δικές μας μεθόδους εδώ.” (Girard et. al., 1993: 72)

K3

“Χτίσαμε ένα κτίριο σ' αυτό το δρόμο. Αγόρασα μια ξύλινη καλύβα για 3.000 δολάρια μετά, πριν από περίπου 20 χρόνια, ζήτησα από έναν εργολάβο να χτίσει ένα 10όροφο κτίριο για να την αντικαταστήσει. Κόστισε πάνω από 100.000 δολάρια. Κάθε όροφος ήταν περίπου 500 τετραγωνικά. Κρατήσαμε 4 για εμάς και πουλήσαμε τα υπόλοιπα για 30.000 δολάρια το ένα. Πήρε αρκετούς μήνες να χτιστεί. Τα αρχιτεκτονικά σχέδια φτιάχτηκαν από τον εργολάβο, ο οποίος επίσης κανόνισε τον ηλεκτρισμό και την παροχή νερού. Δεν πληρώνω πολλά εδώ, οπότε αν η Walled City δεν γκρεμιζόταν, θα έμεινα εδώ μέχρι το τέλος της ζωής μου. Τώρα πρέπει να ανησυχώ για το που να μετακομίσω.” (Girard et. al., 1993: 24)

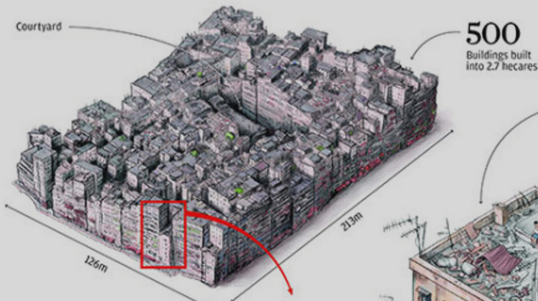

LAM MEI KWONG
ΚΑΤΟΙΚΟΣ

City of anarchy

Kowloon Walled City, located not far from the former Kai Tak Airport, was a remarkable high-rise squatter camp that by the 1980s had 50,000 residents. A historical accident of colonial Hong Kong, it existed in a lawless vacuum until it became an embarrassment for Britain. This month marks the 20th anniversary of its demolition.

Without municipal services, there was no rubbish collection. Old television sets, broken furniture, discarded mattresses and other bulky items were hauled to the roof and abandoned

Other rooftops were used for exercise, playgrounds, relaxing and even pigeon racing

There were 77 wells inside the city some 90 metres deep. Electric pumps delivered water to big tanks on rooftops. From there, water was funnelled through narrow pipes to the homes

HK\$35 monthly room rent

Despite its daunting, squalid appearance and reputation for lawlessness, many of Kowloon Walled City's former residents remember it fondly. It may have been the City of Darkness to outsiders, but to thousands who called it home, it was a friendly, tight-knit community that was poor but generally happy

Electric wires were placed outdoors to prevent fires

40sq ft per person

The area's interconnected high-rise towers were built without architects and engineers, and ungoverned by Hong Kong's building and sanitation regulations

There were several schools and kindergartens, some of them run by organisations such as the Salvation Army

Tiny metal fabrication shops made up a good number of the 700 or so industrial premises. Most were found between the ground and fifth floors

There were many heroin dealers but they were untouchable. Police could only arrest non-residents

Population density per square kilometre

KWC	Mong Kok	Hong Kong
1,920,000	130,000	6,700

The street-level shops were a mix of unlicensed dentists and doctors, market stalls and cafes that often included dog on the menu. Fish balls, barbecued and roast meat and other foodstuffs were manufactured in premises with little or no sanitation

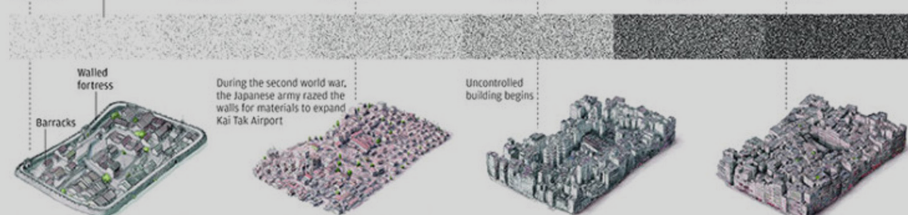
Brothels and gambling dens operated with impunity

Residents carried umbrellas to shield themselves from constantly dripping water pipes above the narrow alleys

Authorities installed eight freshwater standpipes — one inside the city, and the others outside its perimeter

From fortress to park
The Walled City underwent a dramatic transformation in the final decades of the 20th century

1898	Each point is an inhabitant	1940	1950	1973	1980	1990
700 inhabitants		2,000 inhabitants	5,000 inhabitants	10,000 inhabitants	30,000 inhabitants	50,000 inhabitants

Sources: The Darkness City: Life in Kowloon Walled City - Greg Girard and Ian Lambert, Leisure and Cultural Services Department

SCMP Graphic: Abolfo Arizaga

“Η ένωση Kai Fong ξεκίνησε τη δεκαετία του 1960. Υπήρξε μια φωτιά τότε στην πόλη και η κυβέρνηση ήθελε να μεταστεγάσει τα θύματα της φωτιάς αλλά εκείνοι ήθελαν να μείνουν. Οι κάτοικοι της πόλης άσκησαν προσφυγή την κινεζική κυβέρνηση η οποία τους στήριξε. Τότε ιδρύθηκε η Kai Fong Association προκειμένου να είναι υπεύθυνη για την πρόληψη κλοπών και πυρκαγιών, για την τήρηση των ωραρίων και την προαγωγή της ηρεμίας ανάμεσα στους κατοίκους. [...] Εμείς στην πόλη συμβάλαμε στην ανάπτυξη του Hong Kong. Έζησα εδώ από την παιδική μου ηλικία και έχτισα αυτό το μέρος με τα ίδια μου τα χέρια. Η αποζημίωση δεν είναι καθόλου δίκαιη.”³

“[...] η συνείδησή τους τους οδηγούσε περιστασιακά στο να συμμετέχουν στον καθαρισμό των οροφών, των δρόμων, των σωληνώσεων και των καλωδίων ηλεκτρισμού τα οποία οργανώνονταν κάθε χρόνο από την Kai Fong. Τέλη του '60, αρχές του '70 το αποχετευτικό σύστημα αντικατέστησε τους ανοιχτούς αγωγούς που διέτρεχαν τα πλαινά των δρόμων.” (Girard et. al., 1993: 72)

IAN LAMBOT
ΦΩΤΟΓΡΑΦΟΣ

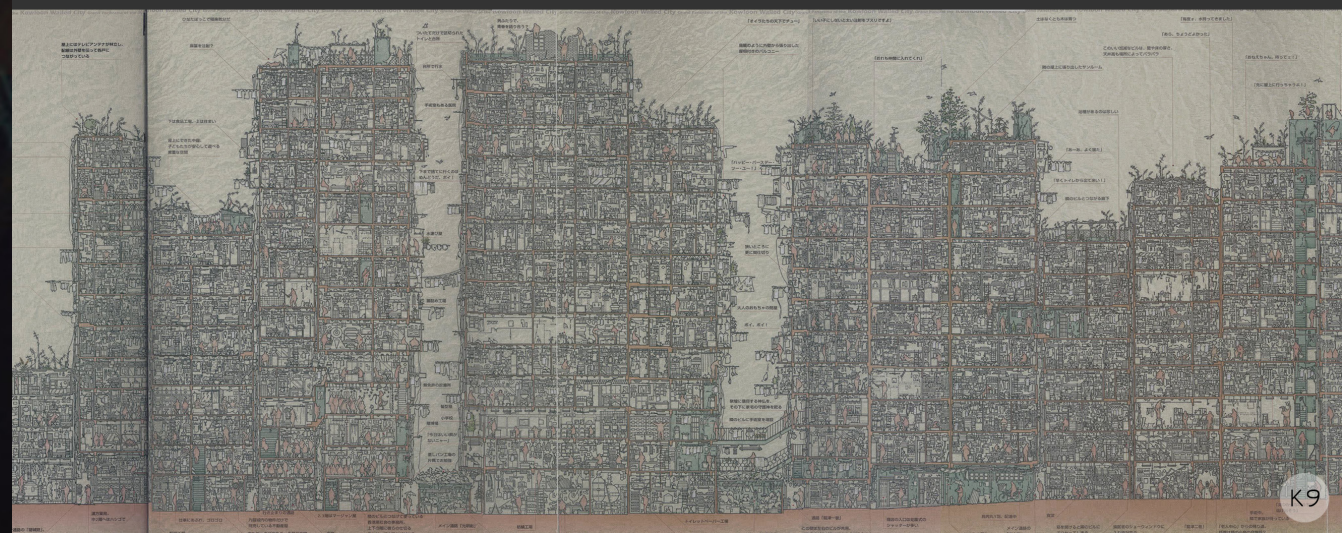
“Όπου υπήρχαν μικρά ανοίγματα μεταξύ των κτιρίων και υπήρχε κενός χώρος έξω από τα παράθυρα, απλώνονταν ρούχα.” (Girard et. al., 1993: 45)

“Ένας από τους τέσσερις στενούς δρόμους που διέσχιζαν την πόλη από το βορρά μέχρι το νότο, ο Lo Yan Street, είναι ο μοναδικός που έχει φυσικό φωτισμό, και περνάει από την κεντρική αυλή του παλιού yamen, σε όλη του τη διαδρομή.” (Girard et. al., 1993: 45)

GREG GIRARD
ΦΩΤΟΓΡΑΦΟΣ

LAM SHU CHUEN
ΚΑΤΟΙΚΟΣ
ΜΕΛΟΣ ΤΟΥ ΚΑΙ
FONG ASSOCIA-
TION

“Έφερα την οικογένειά μου - τη γυναίκα μου και τις κόρες μου - στο Hong Kong το 1965. Η ζωή ήταν σκληρή τότε και τελικά βρήκαμε ένα μέρος στη Walled City. Ήταν φθηνότερα εδώ. Ευτυχώς έμαθα πως λειτουργεί το μηχάνημα που φτιάχνει πλαστικά προϊόντα, οπότε δούλεψα σε αυτό στη δεκαετία του '70. Πληρωνόμουν 120 δολάρια το μήνα. Είχα τρία παιδιά ως τότε, αλλά εκείνη την εποχή 1 δολάριο ήταν αρκετό να αγοράσεις φαγητό για μια μέρα για όλους. Έτσι κατάφερα να επιβιώσω και να μεγαλώσω τα παιδιά.” (Girard et. al., 1993: 28)

HUI KWONG
ΚΑΤΟΙΚΟΣ

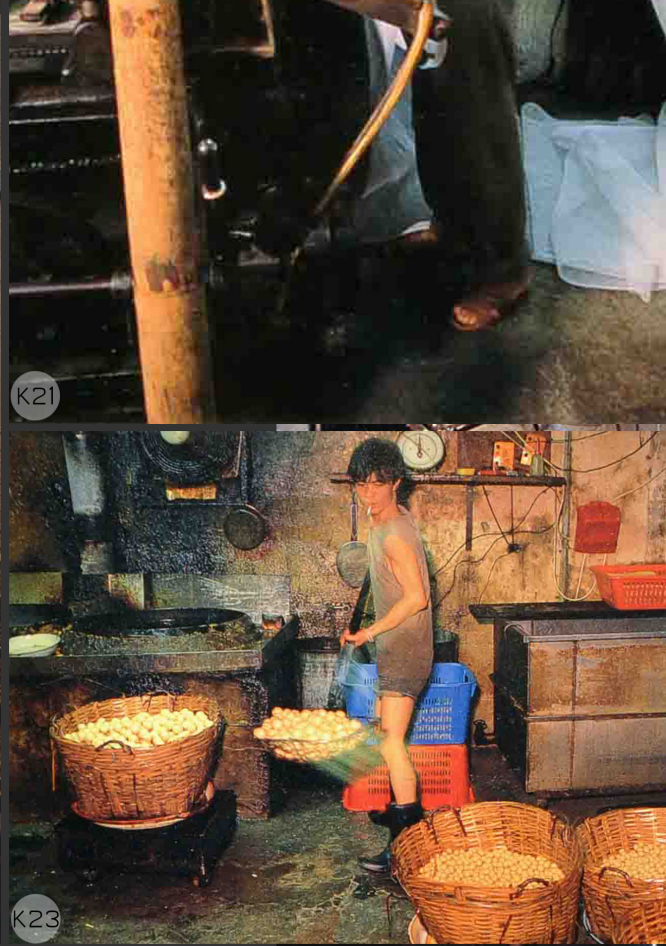
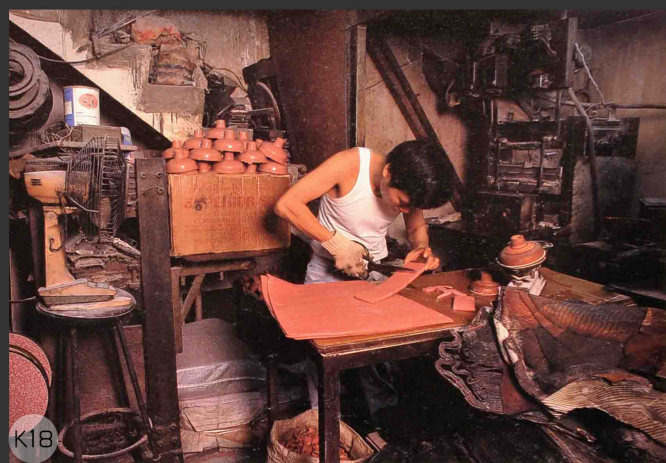

LAU YEUNG YIN
ΚΑΤΟΙΚΟΣ

“Ο πατέρας μου [...] στεγάστηκε στη Walled City και άνοιξε ένα εργοστάσιο υφαντουργίας, ακριβώς όπως έκανε και στο χωριό του και στο Canton. Η Walled City ήταν καλύτερη όταν ήμουν μικρός. [...] Νομίζω ότι απλώς έκανε κατάληψη στο χώρο και τον χρησιμοποίησε. Έχω 11 αδέρφια, αλλά δε ζούσαμε όλοι μαζί. [...] Ζούσαμε στο εργοστάσιο. Δεν υπήρχαν κρεβάτια· απλώς μετακινούσαμε τις κλωστές και καθαρίζαμε ένα χώρο όποτε θέλαμε να κοιμηθούμε.” (Girard et. al., 1993: 50-51)

Μια σπάνια έρευνα του 1975 σημειώνει: “Τα ευρήματά μας δείχνουν πως η πλειοψηφία των κατοίκων έχει διαφορετικά χαρακτηριστικά από αυτά που συνήθως ο κόσμος απέδιδε στη Walled City. Στη πραγματικότητα ήταν πιο κοντά σε αυτά που θα περίμενε κανείς από κατοίκους κοινωνικών κατοικιών, που εργάζονται σκληρά να βγάλουν το μισθό τους και που έχουν τις ίδιες ανησυχίες για την ανεργία, τις άσχημες συνθήκες διαβίωσης και τα προβλήματα εκπαίδευσης των παιδιών τους. (Girard et. al., 1993: 90)

Όπως και πολλά άλλα πράγματα στη Walled City, η φροντίδα για αξιόπιστη παροχή νερού είχε γίνει πηγή ιδιαίτερης εφευρετικότητας και επιχειρηματικών δεξιοτήτων, όχι πάντα σύμφωνα με τους κανονισμούς υγιεινής. Η συνεχής άρνηση της κυβέρνησης στο να συνδέσει κτίρια, διαμερίσματα και εργοστάσια στο επίσημο σύστημα ύδρευσης και επομένως στη νομιμοποίηση παροχής νερού, σήμαινε ότι οι κάτοικοι έπρεπε να καταφύγουν σε πληρωμές ιδιωτικών παρόχων, να αντλούν νερό από τα πηγάδια που βρίσκονταν κάτω από την πόλη ή παράνομων ομάδων για την παράνομη εκμετάλλευση του νερού από κοντινές παροχές. [...] Το να μεταφερθεί το νερό στους κατοίκους συνήθως ήταν μια σύνθετη διαδικασία. Το νερό αντλούνταν πρώτα από στοιχειώδη μεταλλικά δοχεία στις ταράτσες της πόλης. Από εκεί σωλήνες στρέφονται ξανά προς τα κάτω και διακλαδώνονται σε κτίρια και διαμερίσματα. Μια εγκατάσταση για παροχή νερού μπορεί να κόστιζε αρκετές χιλιάδες δολάρια, ανάλογα το ύψος και την απόσταση από το πηγάδι. Στα τέλη του '80 το μηνιαίο κόστος ήταν από 50 μέχρι 70 δολάρια ανά νοικοκυριό. (Girard et. al., 1993: 36-37)

MOK CHUNG YUK
ΚΑΤΟΙΚΟΣ
ΥΠΑΛΛΗΛΟΣ
ΤΟΥ CHINA
LIGHT AND
POWER

“Όταν οι άνθρωποι έβλεπαν τους γείτονές τους να αποκτούν παροχή έκαναν κι εκείνοι αίτηση σύνδεσης στο δίκτυο. [...] Είχαμε κάνει στα σχέδια κάποιες προβλέψεις για επιπλέον ανάγκες παροχής αλλά είχαμε υποτιμήσει τη ζήτηση - κάναμε επιτόπου προσθήκες και μετατροπές για να μπορέσουμε να ανταποκριθούμε στις απαιτήσεις που συναντήσαμε.[...] Το να φέρεις ηλεκτρισμό στη Walled City δεν ήταν μόνο για το Hong Kong μοναδικό έργο αλλά για όλους. Εξαιτίας του υπόβαθρου, των συνθηκών και του περιβάλλοντος αναγκαστήκαμε να κάνουμε καινοτομίες και να λύσουμε επί τόπου προβλήματα.” (Girard et. al., 1993: 46-47)

K30

K31

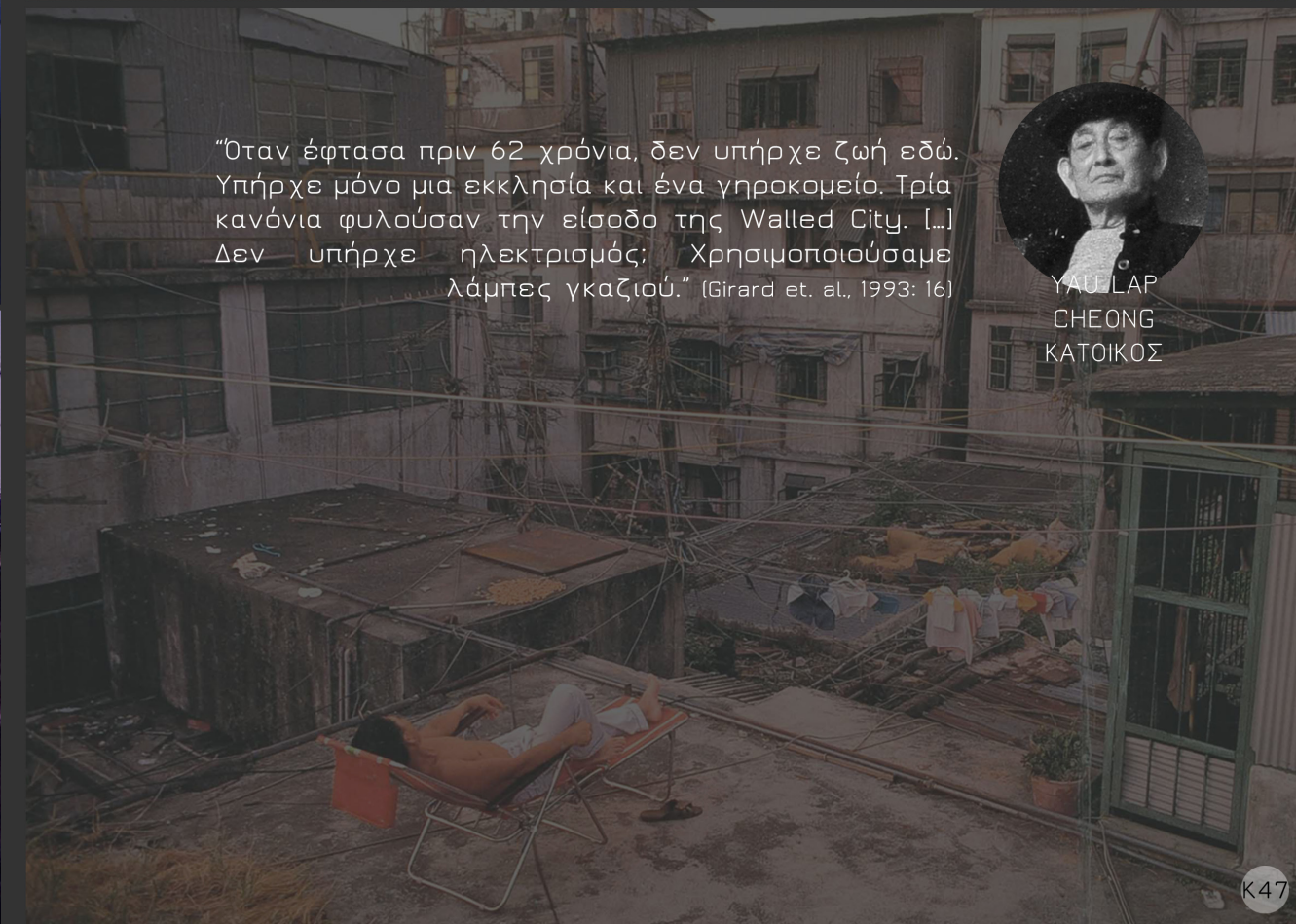
K32

K33

K34

“Όταν έφτασα πριν 62 χρόνια, δεν υπήρχε ζωή εδώ. Υπήρχε μόνο μια εκκλησία και ένα γηροκομείο. Τρία κανόνια φυλούσαν την είσοδο της Walled City. [...] Δεν υπήρχε ηλεκτρισμός; Χρησιμοποιούσαμε λάμπες γκαζιού.” [Girard et. al., 1993: 16]

YAU LAP CHEONG
ΚΑΤΟΙΚΟΣ

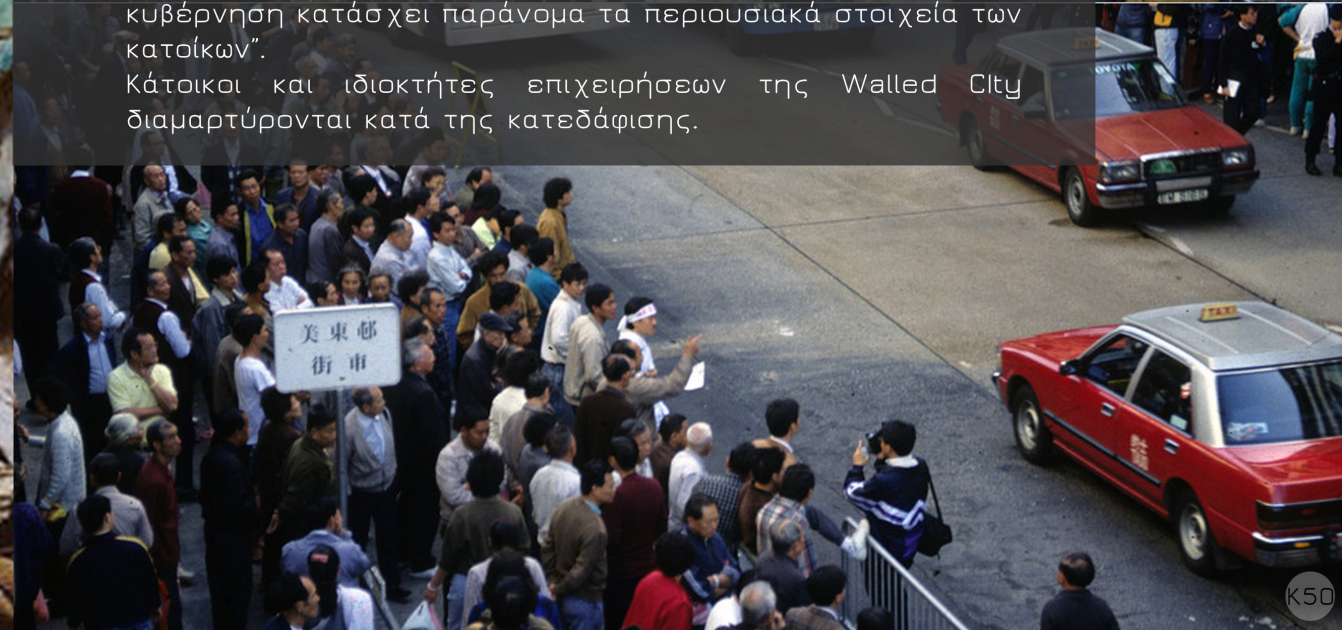

SHUENN HO
URBAN DESIGNER

“Μπάλα κατεδάφισης χρησιμοποιήθηκε στην κατεδάφιση της Walled City αντί για δυναμίτη. Τα κτίρια εξαρτώνταν το ένα από το άλλο για να στηριχθούν αναφέρει ο συντηρητής Hoyin Lee. Εάν η υποστήριξη από τη μία πλευρά χαθεί “τα υπόλοιπα θα καταρεύσουν σαν στίβα από κάρτες.” -πηγή: <<http://projects.wsj.com/kwc/#chapter=history/>>

Ένα πανό διαμαρτυρίας ενάντια στην κατεδάφιση λέει “η κυβέρνηση κατάσχει παράνομα τα περιουσιακά στοιχεία των κατοίκων”. Κάτοικοι και ιδιοκτήτες επιχειρήσεων της Walled City διαμαρτύρονται κατά της κατεδάφισης.

CHAN PAK
ΚΑΤΟΙΚΟΣ

“Αν και από τους πιο επιφυλακτικούς καταστηματάρχες της πόλης, ο 60 ετών Chan ενοχλήθηκε ιδιαίτερα από την απόφαση εκκαθάρισης και κατεδάφισης, διότι είχε μια πολύ ευχάριστη ζωή στην πόλη, σε μια γειτονιά που του άρεσε πολύ.” (Girard et. al., 1993: 23)

1918
K52

1963
K53

K58

K54

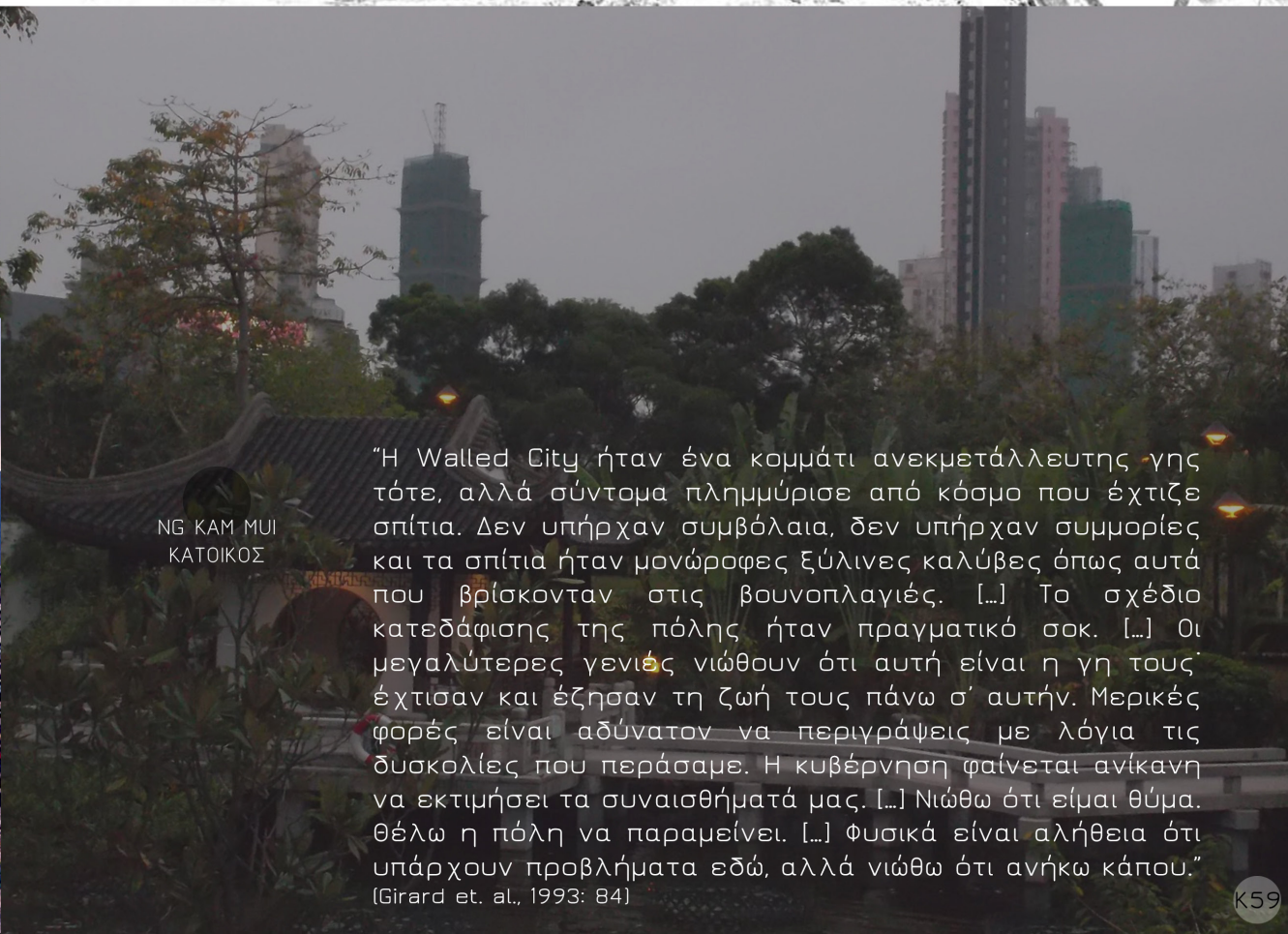
K55

K56

K57

NG KAM MUI
ΚΑΤΟΙΚΟΣ

“Η Walled City ήταν ένα κομμάτι ανεκμετάλλευτης γης τότε, αλλά σύντομα πλημμύρισε από κόσμο που έχτιζε σπίτια. Δεν υπήρχαν συμβόλαια, δεν υπήρχαν συμμορίες και τα σπίτια ήταν μονώροφες ξύλινες καλύβες όπως αυτά που βρίσκονταν στις βουνοπλαγιές. [...] Το σχέδιο κατεδάφισης της πόλης ήταν πραγματικό σοκ. [...] Οι μεγαλύτερες γενιές γνώθουν ότι αυτή είναι η γη τους έχτισαν και έζησαν τη ζωή τους πάνω σ’ αυτήν. Μερικές φορές είναι αδύνατον να περιγράψεις με λόγια τις δυσκολίες που περάσαμε. Η κυβέρνηση φαίνεται ανίκανη να εκτιμήσει τα συναισθήματά μας. [...] Νιώθω ότι είμαι θύμα. Θέλω η πόλη να παραμείνει. [...] Φυσικά είναι αλήθεια ότι υπάρχουν προβλήματα εδώ, αλλά νιώθω ότι ανήκω κάπου.”
(Girard et. al., 1993: 84)

K59

E22

"SOMOS LUZ" (WE ARE THE LIGHT),
PANAMA CITY.
Participatory urban
art project by Boamistura

"Ο χώρος δεν είναι εκεί μόνο για τα μάτια: δεν είναι μία εικόνα· θέλει κανείς να ζήσει μέσα του... Απορρίπτουμε το χώρο σαν ένα βαμμένο φέρετρο για τα ζωντανά σώματα μας."

El Lissitzky

ΚΟΙΝΩΝΙΚΑ ΑΝΑΔΥΟΜΕΝΕΣ ΔΟΜΕΣ

Μέσα από την ανάλυση των κοινωνικοχωρικών δομών που προηγήθηκαν γίνεται σαφές πως πολλές φορές - είτε εξαιτίας έντονης μεταβολής κοινωνικοπολιτικών συνθηκών είτε για πρακτικούς λόγους όπως η αναζήτηση ασφαλέστερης κατοικίας κ.α. - προκύπτει εκ νέου η **ανάγκη κάλυψης βιοτικών αναγκών**, μια εκ των οποίων αποτελεί και η ανάγκη για στέγαση. Όταν οι συνθήκες γίνουν επιτακτικές, η καινούρια ανάγκη δεν αφορά μεμονωμένα άτομα, αλλά εκτείνεται σε ένα μεγαλύτερο κοινωνικό σύνολο και όταν αυτό το σύνολο βρίσκεται χωρικά στο ίδιο μέρος τότε δημιουργείται ένας τόπος του "άλλου". Δρώντας στο χώρο αυτό τα μέλη του συνόλου, είτε ατομικά είτε συλλογικά, κινητοποιούνται με σκοπό την άμεση ικανοποίησή της.

Ο τρόπος ικανοποίησης μιας ανάγκης κατά τον Lacan βασίζεται στο "μνημονικό ίχνος". Στην προσπάθειά του να ορίσει την επιθυμία, αναφέρει πως οι πρώτες βιολογικές ανάγκες ενός παιδιού συνδέονται ακούσια με την εικόνα του αντικειμένου που τις καλύπτει. Αυτό συμβαίνει λόγω αδυναμίας του ατόμου να κατανοήσει την ίδια του την ανάγκη και άγνοιάς του για τον τρόπο με τον οποίο αυτή ικανοποιείται. Έτσι λοιπόν δημιουργείται το μνημονικό ίχνος σαν μια εικονική αναπαράσταση η οποία εξαρτάται από τη μητέρα (Κυβέλου, 2009). Με αυτόν τον τρόπο ο άνθρωπος εισάγεται σε ένα **σύστημα συμβόλων**, το οποίο αποτελεί, για τον Lacan, μια τάξη επικοινωνίας ανάμεσα στους ανθρώπους - τη "συμβολική τάξη" - και είναι απαραίτητο για τη γλωσσική επικοινωνία, την ομαλότητα των δι-υποκειμενικών σχέσεων, την επίγνωση των ιδεολογικών συμβάσεων και την αποδοχή των κανόνων μιας ομάδας.⁹ Επεκτείνοντας, λοιπόν, τη σχέση μητέρας - παιδιού μπορούμε να κατανοήσουμε και τη σχέση κοινωνίας - ατόμου.

Παρατηρώντας τις αναδυόμενες αυτές κοινωνίες γίνεται φανερό πως

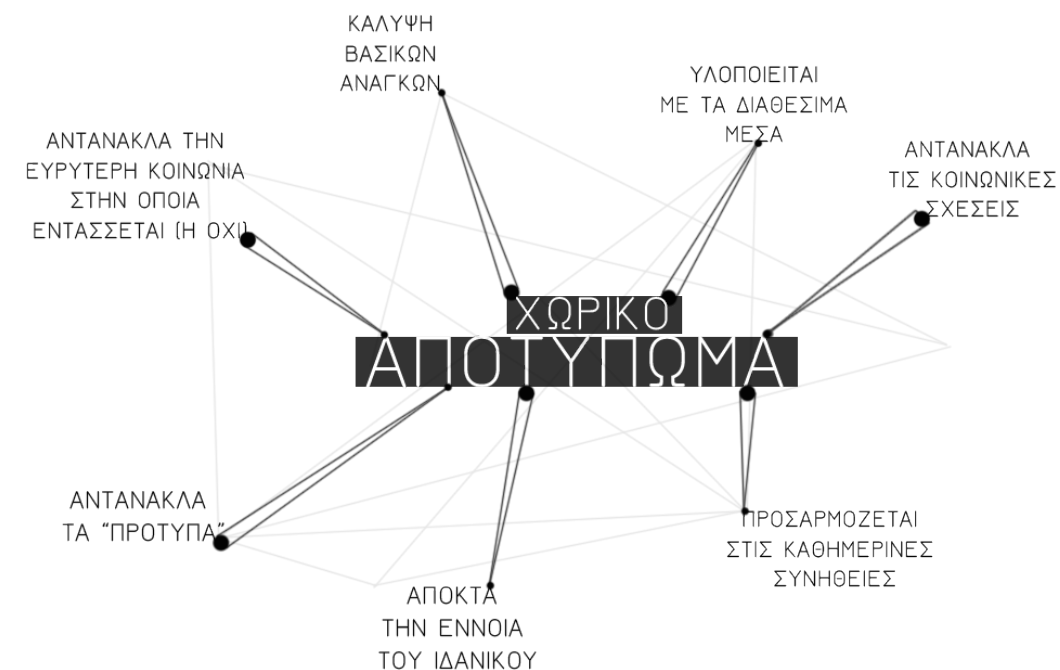
η συμβολική τάξη αποτελεί έναν κοινό τρόπο επικοινωνίας για όλους, θέτοντας ευρύτερες βάσεις και σημεία αναφοράς, άμεσα συσχετιζόμενα με τον εκάστοτε πολιτισμό (Hong Kong, Caracas). Εμβαθύνοντας όμως σε αυτήν την παρατήρηση και μικραίνοντας την κλίμακα, εμφανίζονται επιμέρους συστήματα επικοινωνίας (Kowloon Walled City, Torre David) φτάνοντας στη μικρότερη μονάδα που αφορά το ίδιο το άτομο και την προσωπική του συμβολική και επικοινωνιακή δομή. Τα συστήματα αυτά, αυθόρμητα μεταφρασμένα σε εικόνες, σε συνδυασμό με τη δύναμη που προσδίδει ο κάθε πολιτισμός σε αυτές - γεγονός ιδιαίτερα έντονο στον ανεπτυγμένο κόσμο - δημιουργούν, ανάμεσα σε άλλα, και ένα αισθητικό υπόβαθρο. Έτσι λοιπόν σε οποιαδήποτε ανθρώπινη πράξη ή δημιουργία, αυτό που κυριαρχεί σε πρώτο επίπεδο είναι το οπτικό ερέθισμα¹⁰ (Lefebvre, 1974: 75-76). Δεδομένου όμως ότι οι ανάγκες πάντα μετατοπίζονται και μεταβάλλονται ανάλογα με τις συνθήκες, ο τρόπος εντέλει της ικανοποίησής τους αναπροσαρμόζεται με βάση τα **διαθέσιμα μέσα** κάθε φορά.

Όταν προέκυψε έντονη ανάγκη στέγασης λόγω διωγμών και ανέχειας στο Hong Kong και πολλοί άνθρωποι βρήκαν καταφύγιο στη Walled City, προσπάθησαν να μεταφέρουν τη δομή των κτιρίων όπως τη γνώριζαν, χρησιμοποιώντας όλα τα διαθέσιμα υλικά και όποια τεχνογνωσία κατείχαν. Η διαδικασία αυτή δημιούργησε μια πρακτική άναρχης δόμησης, η οποία ξεκίνησε σχεδόν εκ του μηδενός και κατέληξε σε ανώτατο ύψος κτιρίου 14 ορόφων και πυκνότητα 7 τετραγωνικών μέτρων ανά άτομο. Παρά την απουσία οργανωμένου σχεδιασμού και την υπερβολική πυκνότητα, η **μεταφορά των "προτύπων"** εξακολουθούσε να είναι εμφανής αν μελετούσε κανείς τμηματικά την κατασκευή και τη λειτουργία της πόλης. Το ίδιο παρατηρείται ακόμα και όταν οι παρεμβάσεις των χρηστών αφορούν μικρότερες ή ακόμα και σημειακές επεμβάσεις, όπως συνέβη στον Torre David όπου το αποτέλεσμα έμοιαζε να συμπληρώνει το ήδη υπάρχον κέλυφος - χρησιμοποιώντας τα ίδια υλικά που χρησιμοποιούσαν και στα slums - όχι τα επισήμως προβλεπόμενα, αλλά τα απολύτως αναγκαία. Αυτή η διαδικασία παραγωγής του χώρου **αντανakλά τόσο τη σχέση των κατοίκων μεταξύ τους, όσο και με την κοινωνία**. Παρά το έντονο πρόβλημα στατικότητας και τον εφήμερο χαρακτήρα των προηγούμενων κατοικιών τους και παρά την ιδιωτική πρωτοβουλία αναζήτησης λύσης, οι πολίτες δεν αντιτάχθηκαν στους κοινωνικούς θεσμούς αλλά αντίθετα έλαβαν όποια βοήθεια μπορούσε να τους παρασχεθεί. Το γεγονός ότι δεν αντιμετωπίστηκαν αρνητικά από την κρατική μέριμνα και ότι το πρόβλημα ήταν συλλογικό και δεν αφορούσε μεμονωμένες περιπτώσεις οδήγησε με συνέπεια στη συλλογική δράση για την κάλυψη της ανάγκης.

Και στις δύο αυτές περιπτώσεις που μελετώνται, οι ίδιοι οι κάτοικοι δημιούργησαν ένα περιβάλλον στο οποίο στεγάζονταν, δρούσαν, εκφράζονταν, κατοικούσαν. Η διαδικασία παραγωγής του χώρου άλλες φορές βρισκόταν στα όρια της πρακτικής του "ad-hoc" και άλλες σε αυτά μιας ανεπίσημης εκδοχής συμμετοχικού σχεδιασμού με την έννοια του "incomplete" - όροι που

10 · "Οι άνθρωποι βλέπουν, κοιτάζουν, αντιλαμβάνονται την όραση σαν την ίδια τη ζωή. Χτίζουμε με βάση χαρτιά και σχέδια. Αγοράζουμε με βάση την εικόνα." (Lefebvre, 1974: 75-76)

θα αναλυθούν σε επόμενο κεφάλαιο. Σε κάθε περίπτωση το αποτέλεσμα που προκύπτει είναι απόρροια είτε ατομικής είτε συλλογικής προσπάθειας των ίδιων των κατοίκων, χωρίς την παρέμβαση μεσαζόντων, που αντιπροσωπεύει ένα πλήρως **προσαρμοσμένο στις καθημερινές συνθήκες** και εξελιγμένο μοντέλο κατοίκησης. Αυτό το εγγενές χαρακτηριστικό του δομημένου χώρου δε συνεπάγεται απαραίτητα την αρχιτεκτονική του αρτιότητα αλλά συμβάλει καθοριστικά στην απόδοση σε αυτόν - από τους ίδιους τους χρήστες του - της **έννοιας του "σπιτιού"**. Ο Heidegger μελετώντας τις έννοιες του "κατοικείν" και του "κτίζειν" αναφέρει πως "η σχέση ανθρώπου και χώρου δεν είναι τίποτα άλλο παρά η ουσιαστικώς στοχαστική κατοίκηση" και ερμηνεύει γλωσσολογικά τη σχέση σκοπού και μέσου που αναπτύσσουν μεταξύ τους, περιορίζοντας την έννοια του δεύτερου σε αυτήν της ανέγερσης κτισμάτων¹¹ (Heidegger, 2008). Ο Dovey, έχοντας ως αφετηρία αυτή τη θεωρητική βάση, διαχωρίζει την κατοικία ως κτίσμα από την έννοια της κατοίκησης και τη

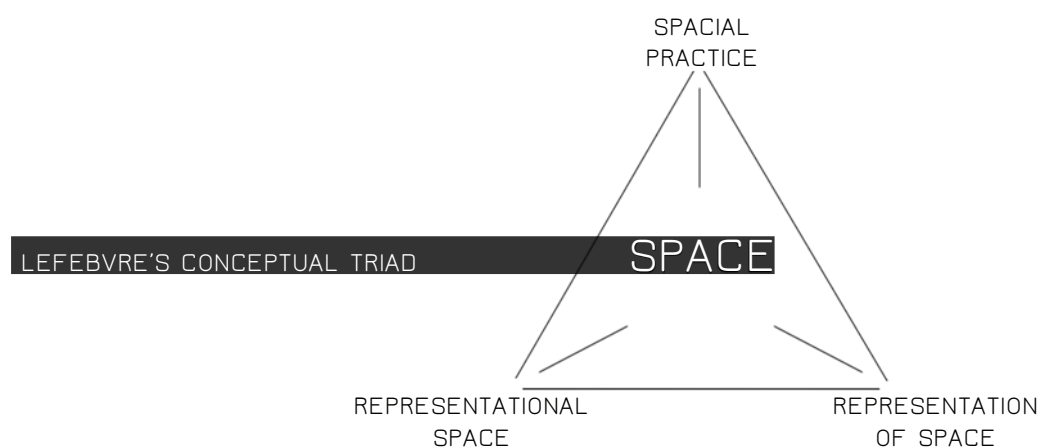

11 · Το αυθεντικό κείμενο παρουσιάστηκε σε διάλεξη που έδωσε ο Heidegger στις 5 Αυγούστου 1951 στο Νταρμστατ της τότε Δυτικής Γερμανίας και δημοσιεύτηκε αργότερα το 1954. Η ελληνική του μετάφραση παρατίθεται στο παράρτημα του βιβλίου του Παύλου Λέφα (Λέφας, 2008: 225-240)

νοητική και συναισθηματική σχέση που αυτή δημιουργεί ανάμεσα στον άνθρωπο και τον τόπο. (Dovey, 1985)

Κάθε σύνολο, από τη στιγμή της δημιουργίας του, αναπτύσσει τόσο ακούσιες όσο και εκούσιες σχέσεις στο εσωτερικό του, οι οποίες το διέπουν και ταυτόχρονα το καθορίζουν (Alexander, 1965: 59). Όταν οι σχέσεις αυτές, δυναμικές ή υφιστάμενες, αφορούν μέλη κοινωνικών ομάδων, τότε μέσω της διάδρασης αυτών, τα επί μέρους συστήματα συμβόλων - που έχουν ήδη αναπτυχθεί - επαναπροσδιορίζονται με αποτέλεσμα τη δημιουργία νέων εμπειριών.

Κάθε κοινωνική ομάδα κατά τον Lefebvre δημιουργεί το δικό της κοινωνικό χώρο (Lefebvre, 1974: 30-39)¹², ο οποίος ενσωματώνει και ταυτόχρονα παράγει κοινωνικές σχέσεις. Ο Lefebvre με σκοπό την κατανόηση του παραγόμενου χώρου, χρησιμοποιεί στη θεωρία του τον **“αναπαραστατικό χώρο”** (“representational space”). Ο όρος αυτός αναφέρεται στη διάσταση που αντιλαμβάνονται οι κάτοικοι και οι χρήστες σε συμβολικό επίπεδο - μη λεκτικό σύστημα επικοινωνίας (Lefebvre, 1974: 30-9). Μέσα από την ερμηνεία του χώρου ως προϊόν “παραγωγής” δημιουργείται μια μεταστροφή του ενδιαφέροντος από την παραγωγή στο χώρο εν γένει, στην παραγωγή του ίδιου του χώρου -

12 · Ο Lefebvre δημιουργεί ένα νοητικό τρίπτυχο κατανόησης και αντίληψης του χώρου. Αυτό αποτελείται από τη **“χωρική πρακτική”** (“spatial practice”), που αφορά την υλική υπόσταση του χώρου, τις **“αναπαραστάσεις του χώρου”** (“representations of space”), που αφορούν τη θεωρητική γνώση και αντίληψη του χώρου και τον **“αναπαραστατικό χώρο”** (“representational space”), που αφορά το χώρο όπως γίνεται αντιληπτός μέσα από την καθημερινή διαβίωση.

αποτέλεσμα τόσο παραγωγικών και δημιουργικών δράσεων (Lefebvre, 1974: 68-69)¹³ όσο και ατομικών και συλλογικών πρωτοβουλιών. Κατά συνέπεια αλλάζει η συμπεριφορά και η στάση των ανθρώπων απέναντι σε αυτόν και κατ’ επέκταση και η ίδια η χωρική εμπειρία. Δεδομένου όμως ότι ο Lefebvre ασχολείται έντονα με τις καπιταλιστικές κοινωνίες, ο κοινωνικός χώρος αναλύεται ως **“αποτέλεσμα μιας ακολουθίας και ενός συνόλου λειτουργιών”** και συνδέεται άμεσα με τη νομική ιδιοκτησία (property) και τις διαθέσιμες παραγωγικές δυνάμεις (Lefebvre, 2009: 186-187).¹⁴

Μια άλλη προσέγγιση για το πως αντιλαμβάνεται κανείς το περιβάλλον είναι αυτή του Schultz, η οποία υποστηρίζει ότι η εμπειρία ενός χώρου, ποικίλει, ανάλογα με το άτομο, τις προηγούμενες εμπειρίες του και τις επικρατούσες συνθήκες (Norberg - Schultz, 1971: 9-39). Η επιρροή των κερτημένων εμπειριών έγκειται στη συμβολική τάξη, που έχει εισαχθεί το υποκείμενο, ενώ οι επικρατούσες συνθήκες επηρεάζουν τις γνωστικές διεργασίες του ατόμου όσον αφορά τον τρόπο με τον οποίο αντιλαμβάνεται και διαδρά με το περιβάλλον. Από τη στιγμή που κατακτάται η γλωσσική ικανότητα το άτομο εισάγεται σε ένα συγκεκριμένο σύστημα συμβόλων που χαρακτηρίζει την κοινωνία που το περιβάλλει. Με το σύστημα αυτό επενδύει κατά τη διάρκεια της ζωής του κάθε εμπειρία που βιώνει και με βάση αυτό την αξιολογεί. Τα σύμβολα, επομένως, ενσωματώνοντας εννοιολογικά κοινωνικές αξίες, δημιουργούν ένα **αμφίδρομο δυναμικό σύστημα συμβολικών σχέσεων με την κοινωνία** (Σταυρίδης, 1990: 12). Ο τρόπος με τον οποίο το άτομο προσλαμβάνει τις συμβολικές αυτές σχέσεις και τις ενσωματώνει στην ήδη υπάρχουσα εμπειρία του - ο τρόπος δηλαδή που βιώνει κάθε φορά τις περιβαλλοντικές συνθήκες και η αντίδρασή του σε αυτές - στηρίζεται στη θεωρία του Piaget για τη νοητική ανάπτυξη (Norberg - Schultz, 1971: 10-11). Η διαδικασία, με την οποία ο άνθρωπος γνωρίζει, κατανοεί και εν τέλει αλληλεπιδρά με τον περιβάλλοντα χώρο εξελισσόμενος σε ολοκληρωμένο κοινωνικό ον, πραγματοποιείται με τη χρήση **“σχημάτων”** (“schemata”). Η έννοια αυτή περιγράφει **“μονάδες”** (“units”) γνώσης - νοητικές αναπαραστάσεις του κόσμου που μας περιβάλλει - τις οποίες χρησιμοποιεί το άτομο από τη στιγμή της γέννησής του για να ερμηνεύσει κάθε φορά τι συμβαίνει γύρω του και να ανταποκριθεί σε αυτό. Πιο συγκεκριμένα τα σχήματα, ξεκινώντας από απλές αντανακλαστικές αντιδράσεις και καταλήγοντας σε πολύπλοκες δομές, συνιστώνται **“από παγκόσμια σταθερές δομές - αρχέτυπα -, κοινωνικές και πολιτιστικές δομές και στοιχεία της ιδιοσυγκρασίας του ίδιου του ατόμου”** (Norberg - Schultz, 1971: 11). Ο νοηματοδοτημένος πλέον, μέσω των σχημάτων, τρισδιάστατος χώρος δημιουργεί σύμφωνα με τον Schultz τον **“υπαρξιακό χώρο”** (“existential space”). Η έννοια αυτή δεν αντικαθιστά εξ ολοκλήρου την έννοια του χώρου, παρά αποτελεί μια μόνο πτυχή του (Norberg - Schultz,

13 · Σύμφωνα με τους Marx και Engels, όπως αναφέρει ο Lefebvre, οι έννοιες **“έργο”** (“work”) και **“προϊόν”** (“product”) διαφοροποιούνται βάσει του τρόπου παραγωγής τους - δημιουργικότητα και φαντασία, εργασία και παραγωγή αντίστοιχα.

14 · Ο χώρος θεωρείται ότι κατέχει παρόμοιες αξιώσεις στην κοινωνική δομή με αυτές του κεφαλαίου, του χρήματος και των εμπορευμάτων ως μέσο παραγωγής.

1971: 11).¹⁵

“Συμβολική σχέση με το χώρο δημιουργείται σε οποιαδήποτε στιγμή της εμπειρίας του χώρου, γιατί η εμπειρία του χώρου είναι αναπόσπαστα φορτισμένη με τον τρόπο που τον αντιλαμβάνεται, τον αναγνωρίζει και τον αξιολογεί η ίδια η κοινωνία που τον κατοικεί. Η συμβολική σχέση με το χώρο πλάθει κυριολεκτικά το χώρο.” (Σταυρίδης, 1990: 13).

Το ιδιαίτερο ενδιαφέρον για τη μελέτη του υπαρξιακού χώρου προκύπτει από την άρρηκτη σχέση της ατομικής εμπειρίας με το περιβάλλον και την ανάδραση του τελευταίου σε αυτήν όπως περιγράφηκε πιο πάνω. Τέτοιους χώρους παρατηρούμε στις κοινωνικές δομές που αναλύθηκαν, ως υποσύνολα ευρύτερων κοινωνιών, τα οποία λειτουργώντας αυτόνομα διαφοροποιούν σε μικρότερο ή μεγαλύτερο βαθμό το σύστημα συμβόλων που τα χαρακτηρίζει. Μόνο μέσα από την παρατήρηση του συστήματος αυτού θα μπορούσε κανείς να κατανοήσει τόσο τη δομή αυτών των κοινωνιών όσο και τη χωρική έκφρασή τους, όπως γίνεται αντιληπτή από τους ίδιους τους κατοίκους μιας και καθίσταται αδύνατον να υπάρξει πλήρης κατανόηση αποκόπτοντας την εμπειρία από το χωρικό αποτύπωμα (Σταυρίδης, 1990: 18).

Ο Lefebvre, αναφέροντας πως “[...] θα ανακαλύψουμε τον τεράστιο ανθρώπινο πλούτο που τα ταπεινά γεγονότα της καθημερινής ζωής περιέχουν” (Lefebvre, 1991: 132) υποστηρίζει πως το αποτέλεσμα των ανθρώπινων έργων, είναι αυτό που **διαμορφώνει τις κοινωνίες στο χρόνο**. Χωρίς να διαχωρίζει τις δραστηριότητες σε εργασιακές ή κατοίκησης, τις εντάσσει στην **έννοια της “καθημερινού”** (“everyday life”). Δίνει έμφαση στη μεταστροφή του ενδιαφέροντος από μεμονωμένα σημαντικά γεγονότα στο σύνολο των καθημερινών δραστηριοτήτων για τη μετάβαση από τη φαινομενική υπόσταση των γεγονότων στην πραγματικότητα όπως τη βιώνει ο άνθρωπος (Lefebvre, 1991: 135).

Ο Michel de Certeau, διαμορφώνοντας τη δική του έννοια του “καθημερινού” (“everyday”), διαχωρίζει τις δραστηριότητες από το γεωμετρικό χώρο και τις τοποθετεί σε μία “ανθρωπολογική” εμπειρία του χώρου που δεν καθορίζεται από τον ολοκληρωτισμό του οπτικού ερεθίσματος. Τονίζει επίσης πως μέσα από τις πράξεις του ανθρώπου, ο χώρος χρησιμοποιείται με τρόπο που δεν είναι ούτε συνειδητός από τον ίδιο ούτε σαφής και κατανοητός για τους άλλους. “Μια αποδημητική, ή αλληγορική, πόλη γλιστρά έτσι μέσα στο απλό κείμενο της σχεδιασμένης και αναγνώσιμης πόλης.” (deCerteau, 1988: 93)

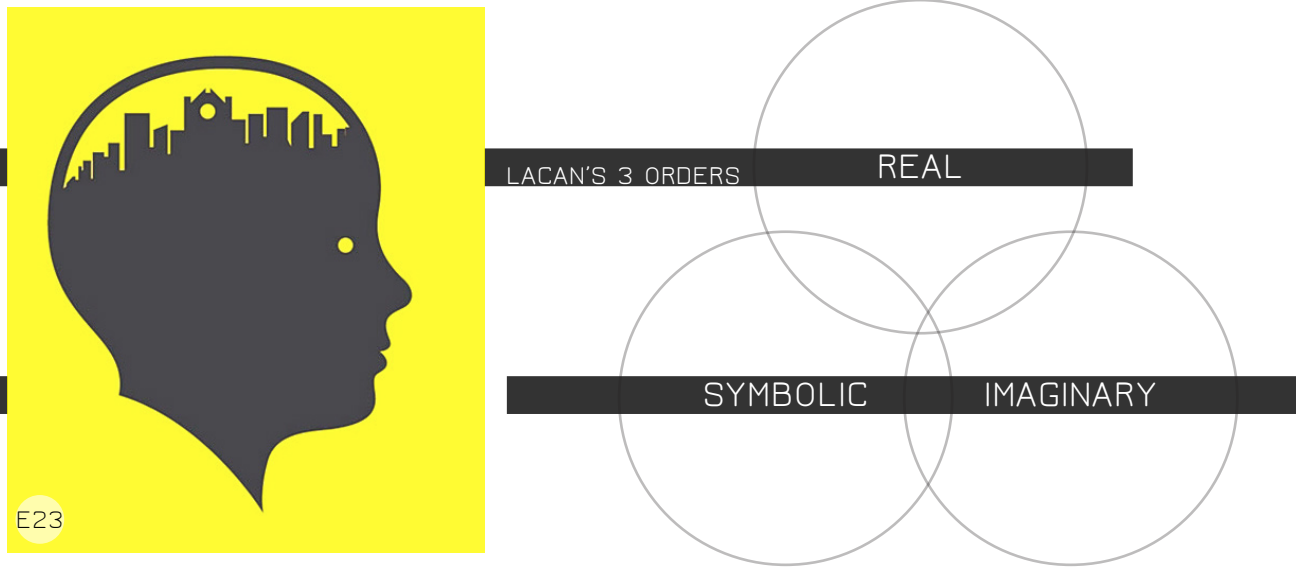
15 · Ο Schulz διακρίνει, συνολικά, πέντε βασικές πτυχές του χώρου, οι οποίες διαδοχικά οδηγούν στην ολοκληρωτική κατανόηση του κόσμου από τον άνθρωπο μέσω των γνωστικών διεργασιών του εγκεφάλου. Οι πτυχές αυτές αφορούν τον “πραγματικό - φυσικό” χώρο (“pragmatic space”), όπου κυριαρχεί η λειτουργία του ενστίκτου, τον χώρο όπως γίνεται αντιληπτός από τη διαδικασία του άμεσου προσανατολισμού του ατόμου (“perceptual space”) - διαδικασία πρωταρχική και απαραίτητη για τη νοητική ανάπτυξη, τον “υπαρξιακό χώρο” (“existential space”), ο οποίος αντιπροσωπεύει τη δομή του κόσμου όπως την αντιλαμβάνεται ο άνθρωπος εντασσόμενος σε ένα κοινωνικό και πολιτιστικό σύνολο, το “γνωστικό χώρο” (“cognitive space”), ο οποίος αποτελεί την (αντικειμενική) κατανόηση της λειτουργίας του φυσικού κόσμου και τον “αφηρημένο χώρο” (“abstract space”), ο οποίος αφορά τις καθαρά λογικές σχέσεις, δηλαδή την ολοένα αυξανόμενη πολυπλοκότητα της πληροφορίας.

“Μια περιγραφή των πόλεων ήθελε να είναι μια περιγραφή ταυτόχρονα μιας άλλης κοινωνίας, ενός άλλου τρόπου ζωής. [...] Όμως, και ένας απαιτητικός ταξιδιώτης και ένας καχύποπτος ερευνητής, διαπιστώνουν πως πολλά εμπόδια ορθώνονται στην προσπάθειά τους να γνωρίσουν άλλους τρόπους ζωής. Διαπιστώνουν ότι ο ίδιος ο χώρος δεν έχει μια απεριόριστη διαφάνεια, τέτοια που να αποκαλύπτει τις κοινωνικές σχέσεις που στεγάζει, όπως θα το περίμεναν, αλλά συχνά κρύβει, παραπλανά, γίνεται ακατανόητος για κάποιον που τον παρατηρεί. Ο χώρος δεν κάνει γνωστά σε όλους τα ίδια πράγματα. Ακόμα και μια περιγραφή του χώρου μπορεί να γίνει με πολύ διαφορετικό τρόπο, ανάλογα με τις προθέσεις και τις παραστάσεις που έχει αυτός που την κάνει. Και πολύ περισσότερο μια τέτοια περιγραφή δεν μπορεί να έχει αξιώσεις αδιαμφισβήτητης περιγραφής της ίδιας της κοινωνίας.” (Σταυρίδης, 1990: 17)

Είναι φανερό, λοιπόν, πως από την πρώτη επαφή του με τον κόσμο ο άνθρωπος εξαρτάται από κάποιον “άλλον” και ταυτόχρονα το “εγώ” ανακαλύπτει την ιδιαιτερότητά του μόνο όταν λαμβάνει μια ξεχωριστή θέση στο βλέμμα του “άλλου”¹⁶. Ο “άλλος”, ό,τι και αν συνιστά αυτή η έννοια, είναι μια διαφορετική υπόσταση, η οποία λαμβάνει ερεθίσματα και αντιδρά σε αυτά. Με αυτόν το συλλογισμό μπορεί κανείς να συμπεράνει πως ο άνθρωπος - και κατ’ επέκταση κάθε του δημιούργημα ή πράξη - δεν είναι αυθύπαρκτος, ανεξάρτητος και ανεπηρέαστος από τις συνθήκες που τον δημιούργησαν ή τον οδήγησαν σε κάποια απόφαση. Υπάρχει πάντα μια ετερότητα που προσδιορίζει τόσο τις νοητικές όσο και τις σωματικές του δράσεις. Η διαδικασία δράσης, αντίδρασης και ανατροφοδότησης του “εγώ” από το “άλλο” επεκτεινόμενη στο χώρο ως “κοινωνικό προϊόν” (Lefebvre, 1974) οδηγεί στην έννοια της διυποκειμενικότητάς του.

Στις αστικές δομές τα συμβολικά συστήματα που κυριαρχούν είναι συνυφασμένα με κοινωνικές συμβάσεις, που σπάνια διακρίνουν τις λεπτές διαφορές που χαρακτηρίζουν τα μέλη κάθε κοινωνικής δομής. Στον αντίποδα αυτών των συμβάσεων δημιουργείται συχνά, όπως αναλύθηκε και προηγουμένως, η ανάγκη εκτόνωσης της κοινωνικής πίεσης και αναζήτησης νέων λύσεων. Αποτέλεσμα αυτής της αντίδρασης είναι η ανάδυση μικρότερων αυτόνομων κοινωνικών δομών, οι οποίες όμως δε δημιουργούνται ως ξεχωριστό και αποκομμένο τμήμα του συνόλου αλλά αποτελούν ακούσιο δημιούργημα της ευρύτερης δομής (Mead, 1934). Ιδιαίτερο ενδιαφέρον σε αυτές τις διαδικασίες παρουσιάζουν οι, πολλές φορές, **εκ διαμέτρου αντίθετες οπτικές του “αυτού” και του “άλλου”**. Όταν σε ένα αστικό κέντρο παρουσιαστούν κάποιοι “άλλοι” χώροι, οι οποίοι δε συμμορφώνονται με τους γενικότερους κανόνες,

16 · Για τον Levinas το “εγώ” λειτουργεί έξω από τη σωματοποιημένη του ύπαρξη. Υπάρχει στον κόσμο επωφελούμενο και προσφέροντας, καταναλώνοντας και παράγοντας. Συμμετέχει στις κοινωνικές και οικονομικές λειτουργίες της καθημερινότητας, αλλά αυτό που ασκεί καθοριστική συναισθηματική επιρροή στη συνείδησή του είναι η συνάντησή με το “άλλο”. Το “εγώ” κατά τη διάρκεια της συνάντησης αυτής εκφράζει τον εαυτό του όπως “θα έπρεπε” να είναι, ανταποκρινόμενο στην πραγματικότητα σε μια μη διατυπωμένη “διαταγή” από το “άλλο”. Η “διαταγή” αυτή δημιουργείται μέσα από την εκφραστικότητα του προσώπου του άλλου και αποτελεί την έναρξη της αδιόρατης αυτής σχέσης μεταξύ των δύο υπάρξεων. Μέσα από αυτήν την ανταπόκριση πηγάζει η διαλεκτική ιδιότητα της γλώσσας. -πηγή: <http://plato.stanford.edu/entries/levinas/#Log0thThaBei>

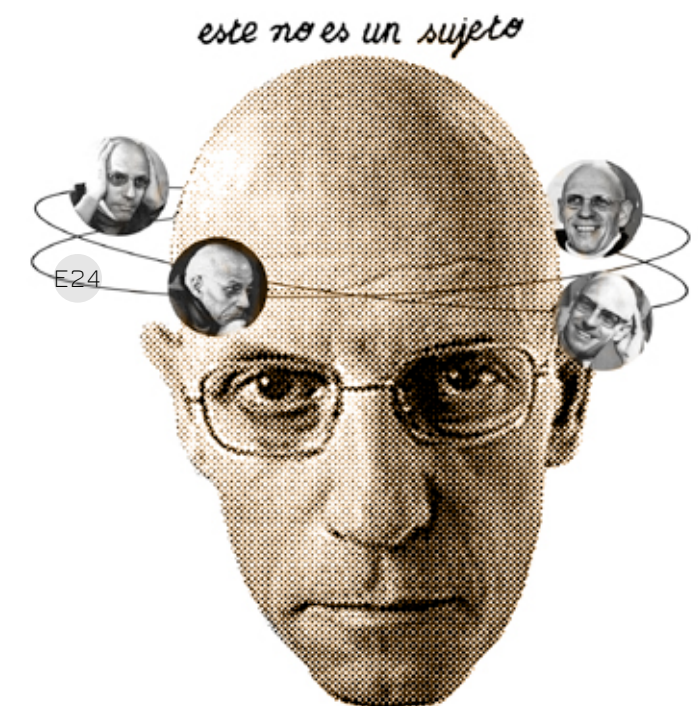

αποτελούν για την πόλη ξένο σώμα. Επειδή όμως κάθε τόπος, πριν λάβει τη “θεωρητική” υπόστασή του, βιώνεται από πραγματικούς ανθρώπους, σε πραγματικό χρόνο και συνθήκες (Lefebvre, 1974: 34), οι πιθανές αντιδράσεις μπορεί να οδηγήσουν είτε σε αποδοχή, είτε σε ρήξη.

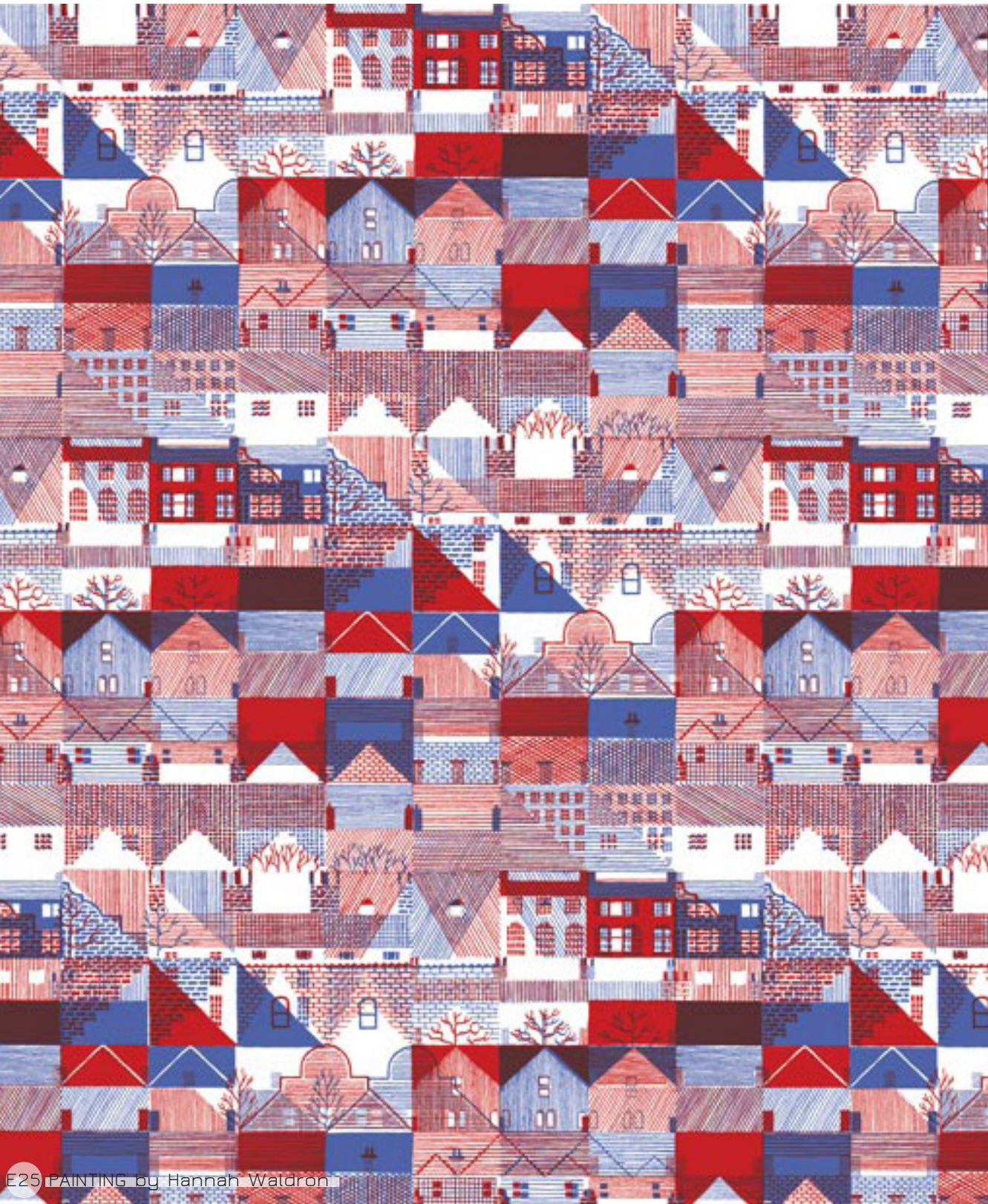
Σε περίπτωση αποτυχίας επανενσωμάτωσης του τμήματος αυτού στο γενικότερο σύνολο, το “άλλο” θεωρείται δυσλειτουργικό και τίθεται θεωρητικά εκτός πόλης, χωρίς ενδεχομένως να ληφθεί υπόψη η πραγματική αιτία δημιουργίας της “ανωμαλίας” ή ακόμη και οι λόγοι που τη συντηρούν. Η πραγματικότητα όμως, στο εσωτερικό αυτής της ετερότητας, δύναται να είναι πολύ διαφορετική. Παρά όμως τη διαφορά των οπτικών μεταξύ τους, το ένα, όσο και αν διαφοροποιείται ή αντιτίθεται, λαμβάνει πάντα αφορμή από το άλλο και ταυτόχρονα του επιστρέφει νέα ερεθίσματα προς επεξεργασία και παραγωγή νέων δράσεων. Έτσι καταληκτικό συμπέρασμα αποτελεί το γεγονός ότι η υποκειμενική αντίληψη δεν μπορεί να είναι ποτέ απολύτως αντικειμενική.

“Αυτό που θέλω να τονίσω είναι ότι, ότι συμβαίνει δε λαμβάνει χώρα απλά στο μυαλό, αλλά το ίδιο το μυαλό εκφράζεται στη συμπεριφορά σε μία κοινωνική κατάσταση, σε μία μεγάλη συνεργατική κοινωνική διεργασία, η οποία είναι σε εξέλιξη.” (Mead, 1934: 187)

Επομένως οι κοινωνικοπολιτικές συνθήκες “παρέχουν έναν ορισμένο “χώρο” όπου η ζωή μπορεί να λάβει χώρα, αλλά δεν καθορίζουν τα υπαρξιακά νοήματα” (Norberg - Schultz, 2009: 7). Αυτές σε συνδυασμό με την άμεση έκφραση των αναγκών και των επιθυμιών των κατοίκων στο δομημένο χώρο της Kowloon Walled City και του Torre David, συνθέτουν το χωρικό τους αποτύπωμα.

B · ΜΕΡΟΣ

ΧΩΡΙΚΗ ΕΚΦΡΑΣΗ ΤΗΣ ΕΤΕΡΟΤΗΤΑΣ

Οι χώροι στους οποίους ένα άτομο ή σύνολο μπορεί και εκφράζει την ταυτότητά και τη διαφορετικότητά του, ονομάζονται κατά τον Lefebvre *“αποκλίνοντες χώροι”* (“differential spaces”) (Lefebvre, 1974). Ο Harvey σημειώνει ότι αυτό που ορίζει ο Lefebvre είναι κάτι *“ριζικά διαφορετικό από την φουκαλδιανή ετεροτοπία”* - που σαν όρος θα αναλυθεί αργότερα. Ο Lefebvre, κατά τον ίδιο, αφήνει λίγες ενδείξεις ως προς το πώς ο χώρος όπου εκφράζεται το *“άλλο”* θα μπορούσε να υλοποιηθεί - εκτός από το ότι *“αναδύεται από τις διαφορετικότητες που θα εκφραστούν στον αφηρημένο και απρόσωπο χώρο των πόλεων”*¹⁷ (Harvey, 2000: 183). Στην περίπτωση του Torre David το κτίριο που καταλήφθηκε - που προοριζόταν να στεγάσει τράπεζα - διαδραμάτισε σημαντικό ρόλο για την ταυτότητα του τόπου. Για κάποιους σήμαινε ευκαιρία και δράση, για άλλους ήταν η αποτυχία του καπιταλιστικού καθεστώτος. Μετά την κατάληψή του, για τους ίδιους που έδρασαν σήμαινε *“στέγη”* και *“ασφάλεια”* - όπως αναφέρουν οι ίδιοι οι κάτοικοι - ενώ για την πόλη ήταν ένας αμήχανος χώρος, το κέντρο της ασυδοσίας και της εγκληματικότητας, και σίγουρα ένας *“αποκλίνων”* τόπος. Και στα άλλα παραδείγματα που αναλύθηκαν παραπάνω, οι χώροι που εντέλει επιτέλεσαν έναν κοινωνικό σκοπό δεν είχαν για τον περίγυρο την ίδια σημασία λόγω της διαφορετικότητάς τους. Τέτοιοι τόποι θεωρούνται συχνά λούμπεν, περιθωριακοί και παθογενείς τόποι, και

¹⁷ Τον *“αφηρημένο χώρο”* των πόλεων, ως χώρο που έχει σχεδιαστεί χωρίς να είναι στο επίκεντρο ο χρήστης, τον αναφέρει ο Harvey σαν κριτική στο μοντέρνο και τις πολεοδομικές και αρχιτεκτονικές αρχές του.

είναι διακριτοί λόγω της ετερότητάς τους (deCarlo, 2005: 15)¹⁸.

“Υπάρχουν εξίσου, και αυτό ίσως συμβαίνει σε κάθε κουλτούρα, σε κάθε πολιτισμό, πραγματικοί τόποι, τόποι λειτουργικοί, τόποι που έχουν σχεδιαστεί εντός του θεσμού ακόμη και της ίδιας της κοινωνίας, και οι οποίοι αποτελούν κάποιο είδος αντι-θέσεων, είδος ουτοπιών που έχουν γίνει πράξη, εντός των οποίων οι πραγματικές θέσεις, όλες οι υπόλοιπες πραγματικές θέσεις που μπορεί κανείς να βρει στο εσωτερικό μιας κουλτούρας, αντιπροσωπεύονται ταυτόχρονα, αμφισβητούνται και ανατρέπονται. Υπάρχουν είδη τόπων που βρίσκονται έξω από όλους τους τόπους, ακόμη και αν είναι εύκολο να προσδιοριστεί η τοποθεσία τους. Επειδή οι τόποι αυτοί είναι τελείως διαφορετικοί από όλες τις άλλες θέσεις τις οποίες αντανακλούν και στις οποίες αναφέρονται, θα τους αποκαλώ, σε αντίθεση με τις ουτοπίες, ετεροτοπίες.” (Foucault, 1984)

Στο ίδιο κείμενό του ο Foucault αναφέρει πως το σημαντικότερο χαρακτηριστικό των ετεροτοπικών χώρων είναι πως είναι αληθινοί και αντιπαρατίθενται με τις ουτοπίες που κινούνται στο φάσμα του φανταστικού. Οι αρχές που θέτει, που διέπουν τους χώρους αυτούς, είναι επιγραμματικά: 1| οι ετεροτοπίες γεννώνται είτε από την κρίση είτε από την παραβατικότητα · 2| η χρήση και ο ρόλος της ετεροτοπίας μπορεί να αλλάξει με την πάροδο του χρόνου · 3| μία ετεροτοπία μπορεί να αντιπαραθέτει στο εσωτερικό της πολλούς διαφορετικούς χαρακτήρες χώρων · 4| κάθε ετεροτοπία είναι συνδεδεμένη

18 · Το δοκίμιο παρατίθεται ολόκληρο στο βιβλίο *Architecture and Participation*, ο επιμελητής του οποίου (PBJ) το προλογίζει ως σημαντικό σημείο της ιστορίας της αρχιτεκτονικής που επεξηγεί τη σκέψη πίσω από το σημαντικό έργο του deCarlo (Bundell - Jones, Petrescu and Till, 2005)

Πρόκειται για διάλεξη του De Carlo που δόθηκε στη Liege το 1969 και ένα χρόνο αργότερα δημοσιεύτηκε μαζί με αγγλική μετάφραση από το ιταλικό περιοδικό *Parametro*. Μία καλύτερη μετάφρασή του έγινε αργότερα από τον Zucchi στο βιβλίο του ίδιου: Zucchi Benedict, Giancarlo De Carlo, Oxford: Butterworth, 1992, που χρησιμοποιείται και στο *Architecture and Participation*

με τη χρονική περίοδο που εμφανίζεται (“slices of time”) · 5| οι ετεροτοπίες έχουν τρόπους να “ανοίγουν και να κλείνουν”, να είναι δηλαδή προσβάσιμες ή αποκομμένες · και 6| έχουν σχέσεις με τον χώρο που τις περιβάλλει ή από τον οποίο αναδύονται.

Η ετεροτοπία, λοιπόν, περιγράφει καταστάσεις όπου η ηγεμονική τάξη (το σύστημα των κανόνων λειτουργίας) δοκιμάζεται και αμφισβητείται (Allweil, 2005)¹⁹. Ο De Certeau, πολλά χρόνια μετά τον Foucault, διαφοροποιεί τις ηγεμονικές στρατηγικές από τις ατομικές πρακτικές της καθημερινότητας, μέσω των οποίων ο χώρος αποκτά συγκεκριμένο χαρακτήρα και γίνεται τόπος (deCerteau, 1988). Ο Lefebvre, περίπου τέσσερις δεκαετίες νωρίτερα είχε ήδη διατυπώσει πως στην “*αρένα της καθημερινότητας*” συντελείται ο αυτοπροσδιορισμός του ατόμου, η απελευθέρωση του και η διαμόρφωση της κουλτούρας (Lefebvre, 1991). Η συλλογική πρωτοβουλία και έκφραση των ομάδων που εκφράζουν το διαφορετικό και δεν συμπλέουν με τις εξουσιαστικές κατευθύνσεις - κάτι που αποκαλείται από τον Holston ως “*στασιαστική συμπεριφορά του πολίτη*” - συμβαίνει σε τόπους ετεροτοπικούς και οι χωρικές εκφάνσεις της δράσης των ομάδων αυτών πρέπει να λαμβάνονται υπόψη και να εντάσσονται στον πολεοδομικό σχεδιασμό ως ανάγκη και εναλλακτική λύση που οδηγεί στον εκδημοκρατισμό του αστικού τοπίου (Holston and Arpadurai, 1999).

Ο Foucault, εντούτοις, ονομάζει ετεροτοπίες τους χώρους εκείνους που είναι αποκομμένοι και λειτουργούν ανεξάρτητα και παράλληλα χωρίς έντονες αλληλεπιδράσεις με την κοινωνία. Αναφέρει μάλιστα πως “*το πλοίο είναι η κατ’ εξοχήν ετεροτοπία*”, “*ένα κομμάτι χώρου που επιπλέει, ένας τόπος χωρίς τόπο, που ζει για τον εαυτό του, που κλείνεται στον εαυτό του και αφήνεται ταυτόχρονα στην απεραιτοσύνη της θάλασσας (...)*” (Foucault, 1984). Ο γεωγράφος E. Soja, κάνοντας μία διαφορετική ανάγνωση της θεωρίας των ετεροτοπιών, τονίζει πως οι ετεροτοπίες δεν είναι απλά ένα ακόμα είδος χώρου που μπορεί να προστεθεί στην “*γεωγραφική φαντασία*” αλλά προκαλούν έναν άλλο τρόπο να σκεφτεί κανείς με όρους χώρου (“*thinking spatially*”) (Soja, 1996: 163).

Στις σύγχρονες πόλεις εμφανίζονται χώροι με ετεροτοπικά χαρακτηριστικά, που αναδύονται ως τμήμα του αστικού ιστού, ως ανάγκη έκφρασης των αναγκών μικρότερων κοινωνικών δομών που γεννιούνται από την ετερότητά τους. Όπως το “*άλλο*” είναι κενό νοήματος χωρίς το “*αυτό*” (Genocchio, 1995: 42)²⁰ έτσι και οι δομές αυτές σχετίζονται άρρηκτα με τις πόλεις - ως κοινωνικές δομές αλλά και ως δομημένο διυποκειμενικό ανθρωπογενές περιβάλλον - στις οποίες αναπτύσσονται. Αυτές χαρακτηρίζονται ως “*αστικές ετεροτοπίες*” και δημιουργούνται “*από τα κάτω*” (bottom up, σε αντίθεση με τη λογική του Foucault) με στόχο την αντιπαράθεση με την καθεστηκυία τάξη πραγμάτων, χωρίς αυτό να σημαίνει πως είναι σκοπός τους να γίνουν εκείνοι η νέα ηγεμονική εξουσία, παρά μόνο να επηρεάσουν την δεδομένη κατάσταση, να αναγνωριστούν ως ίσοι και να αποκτήσουν ίσα δικαιώματα και παροχές. Διαφαίνεται λοιπόν πως **επιτελούν έναν σαφή κοινωνικό ρόλο** (Allweil, 2005: 10).

19 · Στο συνέδριο “*The Rise of Heterotopia*” στο Leuven, 2005, παρουσιάστηκε και η διάλεξη: Allweil Yael, “*Public Space Heterotopias - Heterotopias of masculinity along the Tel-Aviv shoreline*”, και δημοσιεύτηκε στο αντίστοιχο τεύχος με τα πρακτικά του συνεδρίου την ίδια χρονιά (Heynen and De Meulder, 2005: 9).

20 · Αναφέρεται στην αδυνατότητα ενός “*απολύτως άλλου*” τόπου.

Ε27 collage with Piranesi's Painting and Fritz Lang's Metropolis screenshot

Ε28 L'ARCO GOTICO by Piranesi

Στους τόπους αυτούς όπου το “άλλο” αναπτύσσεται και παράλληλα εκφράζεται διαμορφώνοντας τον δομημένο χώρο παράγεται ένα διυποκειμενικό αποτέλεσμα. Ο τρόπος που οι παγιωμένες εικόνες και τα συμβολικά συστήματα που έχουν διαμορφώσει τον κάθε άνθρωπο ξεχωριστά διαδρούν και αλληλοεπηρεάζονται, διαπλάθει τον συλλογικό χώρο ως **αποτέλεσμα της ζύμωσης** όλων αυτών των ατομικών πεποιθήσεων. Η κατοίκηση και η προσωπική έκφραση γίνεται συχνά συμβίωση και συλλογική δράση. Σ' αυτήν την περίπτωση ο διυποκειμενικός χώρος που γεννάται από τα σύνολα, λειτουργεί και αμφίδρομα, διαμορφώνοντας περαιτέρω και τα άτομα ως μονάδες.²¹ Ως εκ τούτου, μία ετεροτοπία αναπαρίσταται απόλυτα για τον Tafuri στις χαλκογραφίες του Piranesi, στο “*ασυνεχές μοντάζ των μορφών, των παραθεμάτων και των αναμνήσεων*” (Tafuri, 1990: 40).

Η ετερότητα και το “άλλο” - με την φιλοσοφική έννοια της διαφοράς - είναι ένας από τους κοινωνικούς παράγοντες που δημιουργούν τις ετεροτοπίες. Ο Foucault αναφέρεται κυρίως στις κοινωνίες του φορντισμού και στο δίπολο “*κανονικότητα - παραβατικότητα*” (“normality - deviance”) όπου η αποκλίνουσα συμπεριφορά παράγει μία μετεξέλιξη των πριμιτιβιστικών όπως τις αποκαλεί “*ετεροτοπιών της κρίσης*” (παρότι μετέπειτα θεωρήσεις κάνουν χρήση του όρου αναφερόμενοι σε σύγχρονες συνθήκες κρίσης και σε σύγχρονες “ετεροτοπίες της κρίσης”) που ονομάζει ως “*ετεροτοπίες της παραβατικότητας*”.²² Με την πάροδο των χρόνων και με την μετάβαση στη πιο ευέλικτη οικονομία και κοινωνία του μετα-φορντισμού, ο Cenzatti υποστηρίζει πως η έννοια της παραβατικότητας αντικαθίσταται με την έννοια της “*διαφοράς*”. Είναι, υποστηρίζει, σημαντικό να επαναδιαπραγματεύεται η έννοια της ετεροτοπίας και να προσαρμόζεται στις εκάστοτε συνθήκες - κοινωνικές, οικονομικές, και πολιτικές - και τονίζει πως οι χώροι αυτοί ως “*representational spaces*” (σύμφωνα με τον ορισμό του Lefebvre) προκύπτουν από αυτές τις συνθήκες, αφήνουν ίχνη “*επί-τόπου*” και **παύουν να υπάρχουν όταν οι κοινωνικές σχέσεις που τις παράγουν σταματούν να υφίστανται** (Cenzatti, 2005: 60-61).

Οι χώροι που παρουσιάστηκαν στο πρώτο μέρος της εργασίας αναπτύχθηκαν με σαφή κοινωνικό ρόλο. Οι καταλήψεις εμφανίζονται στον αστικό ιστό της πόλης με ετεροτοπικά χαρακτηριστικά - επαληθεύοντας τις αρχές που θέτει ο Foucault - αλλά αποτελούν **αστικές ετεροτοπίες**. Παράλληλα και οι οργανικές δομές των slums, bustees, barrios, κ.λπ. που αναφέρθηκαν είναι κατ' εξοχήν ετεροτοπικοί αποκλίνοντες χώροι, τους οποίους διέπει άλλο σύστημα κανόνων και άλλη κοινωνική και συλλογική ηθική. Ο τρόπος που αναπτύσσονται όλα τα παραπάνω - αυτοσχεδιαστικές συλλογικές πρακτικές - ως το “άλλο”, το “έτερο” και για όσο συνεχίζουν να έχουν αυτό τον προσδιορισμό, αντιπαρατίθενται στην κανονιστική λειτουργία του ευρύτερου συνόλου που εντάσσονται και αποτελούν **σύγχρονες εκφράσεις ετεροτοπιών της παραβατικότητας και της διαφοράς**.

21 · Την άποψη ότι μέσα από την διυποκειμενικότητα του χώρου διαμορφώνει κανείς τον εαυτό του και τον γνωρίζει (αυτογνωσία) την διατυπώνει ο Hegel (Hegel, 1977) και νωρίτερα ο Mead (Mead, 1934)

22 · “Στις λεγόμενες “πρωτόγονες” κοινωνίες, υπάρχει μία συγκεκριμένη μορφή ετεροτοπιών τις οποίες εγώ ονομάζω ετεροτοπίες κρίσης, δηλαδή υπάρχουν τόποι προνομιάς, ή ιερά, ή απαγορευμένοι, φυλαγμένοι για άτομα που βρίσκονται, αναφορικά με την κοινωνία και το ανθρώπινο περιβάλλον στο οποίο ζουν, σε κατάσταση κρίσης [...]. Αυτές οι ετεροτοπίες κρίσης όμως εξαφανίζονται στις μέρες μας και αντικαθίστανται, κατά τη γνώμη μου, από ετεροτοπίες απόκλισης, όπως θα μπορούσαμε να τις ονομάσουμε: αυτές στις οποίες τοποθετούνται άτομα με συμπεριφορά αποκλίνουσα σε σχέση με το μέσο όρο ή κανόνα.” (Foucault, 1984)

Είναι, δηλαδή, η ετεροτοπία μία σχέση μεταξύ δύο αντιδιαμετρικά αντίθετων θέσεων; Ο Slavoj Žižek προσπαθώντας να αναλύσει τη σχέση αυτή αναφέρεται στους τρεις τρόπους με τους οποίους αναλύει κανείς την *“ενοχλητική ταλάντευση μεταξύ αντιτιθέμενων θέσεων”*. Για να αναπτύξει την προβληματική αυτή βασίζεται στο λακανικό τρίπτυχο του *“φανταστικού”* - όπου κατά τον ίδιο οι αντίθετοι πόλοι αλληλοσυμπληρώνονται και δημιουργούν μία αρμονική ολότητα-, *“συμβολικού”* - όπου η ανάπτυξη του ενός άκρου βασίζεται στην απουσία του άλλου- και *“πραγματικού”* - όπου ο ένας πόλος δεν μπορεί να υφίσταται χωρίς τον αντίθετό του (Žižek, 1989: 171-172). Μέσα από αυτές τις πραγματικές αντιφάσεις *“συντελείται η γέννηση κάποιας νέας κοινωνικής συνθήκης, γέννηση ούτε απαραίτητα εξασφαλισμένη ούτε απαραίτητα εχθρική προς το προηγούμενο, γέννηση παρ’ όλα αυτά με όλη τη δύναμη και την ένταση που μπορεί να παράγει μία κοινωνική πρακτική στο όριο”*. (Žižek, 1989: 167-169)

Οι χωρικές εκφράσεις των δυνάμεων αυτών που αναπτύσσονται στις πόλεις, **οι δράσεις**, δηλαδή, που **“μετασχηματίζουν το χώρο”** και πηγάζουν από την διαφορετικότητα, τις απροσδόκητες πρωτοβουλίες και την κοινωνική πτυχή του χαρακτήρα του ατόμου είναι ικανές να συμβάλλουν στην δημιουργία κοινωνικών σχέσεων και συνοχής ή και να *“δημιουργήσουν μία κοινότητα”* (Kroll, 1984: 167-169). Ο ίδιος ο Kroll, που αναφέρει τα προηγούμενα, αναγνωρίζει ότι η πλήρης έκφραση και συμμετοχή κάθε χρήστη έτσι ώστε να αποτυπωθεί η διαφορετικότητά του στο χώρο είναι ουτοπική, αλλά είναι ο τρόπος με τον οποίο μπορεί ο χώρος να ανταποκριθεί καλύτερα στις ανάγκες και επιθυμίες των ανθρώπων.²³ (Milgrom, 2008: 277)

Ο Lebbeus Woods, αναγνωρίζοντας την ανάγκη ανασηματοδότησης της ανθρώπινης ύπαρξης και διαφορετικής προσέγγισης των προβλημάτων που την απασχολούν, με εργαλείο μία καθόλα ανατρεπτική θεώρηση της αρχιτεκτονικής, οραματίζεται ουτοπίες που δίνουν καταφύγιο στην ετερότητα. *“Σε μία κοινωνία όπου η ετερότητα δεν περιχαράκωνεται αλλά καθιερώνεται ως μία μορφή ομοιογένειας”*, ο Woods οραματίζεται τη θεμελίωση μιας *“καθόλα ετεραρχικής πολιτείας”* την οποία επικαλείται σε όλο του το έργο. Πρόκειται για ένα δημιούργημα, *“τα δομικά στοιχεία του οποίου τα δένει ο διάλογος και η συνεργασία μεταξύ των ετεροτήτων που συγκροτούν εντέλει μία ολοκληρωμένη πληθυσμιακή μονάδα”* (Woods, 1992).

Ακόμα και οι ουτοπικές προσεγγίσεις δίνουν μία εικόνα για το πως μπορούμε να σκεφτούμε για τον αστικό χώρο και την κατοικία. Αν τεθεί όμως το ζήτημα της ετεροτοπίας στη ρεαλιστική του βάση, στις σύγχρονες πόλεις όπου **η συνύπαρξη ή και σύγκρουση πολλών διαφορετικών ταυτοτήτων ορίζει το χώρο**, η ατομική ή συλλογική ανάγκη και πρωτοβουλία, στη διαλεκτική της ομοιογένειας και ανομοιομορφίας, ορίζει πολλές φορές την ετεροτοπία. Αυτός ο χαρακτηρισμός προσδίδεται από τις συνθήκες δημιουργίας του χώρου, τη χρήση του αλλά κυρίως τις δράσεις των χρηστών.

23 · Αυτή η αναφορά στον Kroll γίνεται από τον Milgrom, σε κείμενο που αναλύει εκτενώς το έργο του πρώτου, συγκεκριμένα στο συμπερασματικό κεφάλαιο

E30 LES CINQ ÉTAGES DU MONDE PARISIEN

Χρησιμοποιήθηκε σαν εξώφυλλο στο βιβλίο του George Perec, *La vie mode d'emploi* στις πρώτες εκδόσεις του στα Γαλλικά.

Ο Ζωρζ Περέκ ξεκινάει με ένα προοίμιο στην πολύπλοκη τεχνική του παζλ, στο οποίο καταλήγει σε αλληγορικά συμπεράσματα, όπως *“παρά τα φαινόμενα, το παζλ δεν είναι μοναχικό παιχνίδι: κάθε κίνηση που κάνει ο παίκτης του παζλ, ο κατασκευαστής του παζλ την έχει κάνει πριν απ’ αυτόν· κάθε κομμάτι που ο παίκτης το πιάνει και το ξαναπιάνει, που το εξετάζει, [...] κάθε διαίσθηση, κάθε ελπίδα, κάθε απογοήτευση, [...] έχουν μελετηθεί απ’ τον άλλο”*. Το ίδιο το βιβλίο πρόκειται για ένα παζλ: οι ιστορίες όλων των ανθρώπων που πέρασαν από την πολυκατοικία της οδού Σιμόν-Κρυμπελιέ 11, από το 1833 έως το 1975.

Ο ΡΟΛΟΣ ΤΟΥ ΧΡΗΣΤΗ

Η συμβολική σημασία του χώρου και η ταυτότητά του αποδίδεται από τη χρήση. Ο de Carlo αναφέρει πως *η χρήση είναι διαδικασία προσαρμοστικότητας* (Pelín, 2012)²⁴. Είναι δηλαδή μία δυναμική κατάσταση πολυσήμαντη που αντικατοπτρίζει τις πρακτικές της καθημερινότητας. Σύμφωνα με το Forty η έννοια του χρήστη είναι αρκετά γενικευμένη και αφορά κάθε άνθρωπο που εμπλέκεται με οποιονδήποτε τρόπο με τη χρήση ενός χώρου (Forty, 2004: 312-315). Αναπτύχθηκε στα πλαίσια του μοντέρνου κινήματος, αλλά χρησιμοποιούνταν ιστορικά πολλές φορές ως προς τα ιδιάζοντα χαρακτηριστικά του κάθε ατόμου, αναφερόμενος σε πλασματικούς “μέσους όρους”, “ελάχιστες διαστάσεις”, και modules. Η κατοικία αντιμετωπίζονταν σαν “μηχάνη”, ορθολογιστικά, *“σύμφωνα με τις παγκόσμιες απαιτήσεις, προσαρμοσμένη σε πρότυπα διεθνή και διαπολιτισμικά”*. (Dovey, 1985)

Ο Jonathan Hill, προσπαθώντας να αποσαφηνίσει το ρόλο του χρήστη με μια πιο σύγχρονη προσέγγιση, μελετά την ιδιότητα και δραστηριότητά του. Έτσι αναφέρει πως *“ο όρος χρήστης (user) είναι προβληματικός γιατί παραπέμπει σε άλλες έννοιες [...] Είναι πιο σωστό να λέμε, κάτοχος, ενοικιαστής, κάτοικος, (occupant, inhabitant) όροι που υπονοούν τόσο την θετική δράση όσο και την πιθανότητα κατάχρησης”* (Hill, 1998: 2). Εισάγεται, παράλληλα, από τον Hill ο

24 : Η αναφορά στον De Carlo γίνεται στο κείμενο του Pelín, όπου γίνεται εκτενής αναφορά στο έργο του όσον αφορά στον συμμετοχικό σχεδιασμό. Το κείμενο υπάρχει στον κατάλογο της Biennale Design στην Κωνσταντινούπολη με θέμα *“Adhocracy”* όπου και παρουσιάστηκε από τον ίδιο.

όρος “δημιουργικός χρήστης” (“creative user”)²⁵ που θα πρέπει κατά τον ίδιο να είναι βασικό μέλημα του αρχιτέκτονα και να λαμβάνεται υπ’ όψιν στον σχεδιασμό. Δημιουργικός, λοιπόν, θεωρείται ο χρήστης που είτε παράγει έναν νέο χώρο, είτε προσδίδει σε έναν υφιστάμενο χώρο σημασία και χρήσεις διαφορετικά από τα πρωτίστως διαμορφωμένα. Με τον επαναπροσδιορισμό του ρόλου του αμφισβητείται ταυτόχρονα η απόλυτη εξουσία του αρχιτέκτονα και απορρίπτεται η σχέση του με το χρήστη ως σχέση καλλιτέχνη και θεατή. (Hill, 2005: 2-4)

Ο ρόλος του χρήστη - κατοίκου που έχει ενεργό συμμετοχή στην διαμόρφωση του περιβάλλοντος του, πέρα από την σημασία στο συμβολικό, ψυχολογικό και νοητικό ευρύτερα πεδίο, είναι και μία “κατ’ εξοχήν πολιτική πράξη και έχει να κάνει με την κατανομή της εξουσίας στην κοινωνία” (Collin, 1974: 43). Όμως υπερέχει ο κοινωνικός ρόλος της συμμετοχής που ενεργοποιεί το χρήστη σαν μονάδα ενός ευρύτερου κοινωνικού συνόλου. Για τον Jeremy Till, “η λέξη κοινότητα [community] είναι αυτονόητο ότι περιλαμβάνει και την έννοια της συμμετοχής, χωρίς να χρειάζεται να το αναφέρει κανείς” (Till, 1998: 35).

Πέρα από την έννοια του κατοίκου σαν μονάδα, είναι, λοιπόν, σημαντική και η αναφορά σε περιπτώσεις που λειτουργούν σαν σύνολα, κοινωνικές ομάδες και κοινότητες. Ο Bernard Rudofsky προσπαθώντας να αναδείξει τη σημασία της κοινότητας τόσο στον τρόπο ζωής όσο και στη δημιουργία του χτισμένου περιβάλλοντος, καταγράφει μια σειρά ανώνυμων αρχιτεκτονικών παρεμβάσεων ανά τον κόσμο με απώτερο στόχο να ενισχύσει τη σημασία της αρχιτεκτονικής πριν γίνει αντικείμενο εξειδίκευσης (Rudofsky, 1964). Όπως αναφέρθηκε και σε προηγούμενο κεφάλαιο, στο παράδειγμα του Torre David, η λειτουργία του συλλογικού οργάνου άρθρωσε τις κοινωνικές σχέσεις και διαδραμάτισε σημαντικό ρόλο στην δημιουργία ενός αποτελέσματος που ήταν το χωρικό αποτύπωμα των αναγκών του συνόλου - ένα συνονθύλευμα, δηλαδή, ατομικών προσδοκιών, αναγκών, και προτύπων που συνδιαμορφώνονται για την επίτευξη κοινών στόχων. Είναι μία μορφή **“αρχιτεκτονικής της κοινότητας”**.

“[...] στην περίπτωση της “αρχιτεκτονικής της κοινότητας” (community architecture) η δικαιοδοσία τόσο του κράτους όσο και του αρχιτέκτονα αλλοιώνεται με τη χειραφέτηση των χρηστών μέσα σε μία κοινότητα.” [...] Αν η “αρχιτεκτονική της κοινότητας” ενσωμάτωνε πραγματικά μία κοινότητα, θα περίμενε κανείς το αποτέλεσμα να είναι μία ριζική χωρική αναδιαμόρφωση [...]” (Till, 1998: 39)

Ο ρόλος του χρήστη στην “αρχιτεκτονική της κοινότητας” είναι σαφής σε αντίθεση με τον ρόλο του αρχιτέκτονα. Η συμμετοχή του χρήστη εξυπακούεται αλλά η συμμετοχή του αρχιτέκτονα δεν ορίζεται σαφώς. Αυτό που περιγράφει ο Jeremy Till ως “κοινωνικό ή αρχιτεκτονικό ντετερμινισμό” είναι αυτό που σε πολλές περιπτώσεις περιορίζει τη συμμετοχή των χρηστών. Δεν απορρίπτεται ο ρόλος του αρχιτέκτονα, αλλά “νομιμοποιούνται” ως αρχιτεκτονικές και οι παρεμβάσεις των χρηστών κατά τον ίδιο. Στην

25 · Ο Jonathan Hill αφορμώμενος από το κείμενο του Roland Barthes, “The Death of the Author” (1968) παραλληλίζει το χρήστη με τον δημιουργικό αναγνώστη όπως αναφέρεται στο κείμενο αυτό. Ο Barthes περιγράφει το ταξίδι από τον συγγραφέα στο γραπτό και μετά στον αναγνώστη σαν μία διαδικασία που δεν είναι απρόσκοπτη, άμεση και μονόδρομη. Προτείνεται πως το διάβασμα μπορεί να γίνει μία δημιουργική δραστηριότητα μέσω της οποίας ο αναγνώστης δομεί το κείμενο εκ νέου, όταν ο συγγραφέας συμπεριλαμβάνει στην συγγραφή την δυναμική δημιουργικότητα του αναγνώστη.

THE SURREALIST-ARCHITECT CONSIDERS IT HIS MASTERPIECE,
BUT THE ESTATE AGENT IS HAVING TROUBLE FINDING A BUYER.

προσπάθεια να προσδιοριστεί ο ρόλος του χρήστη στην αρχιτεκτονική της κοινότητας συνέταξαν οι Wates και Knevitt τον παρακάτω πίνακα στον οποίον διαφαίνονται τα σημεία που διαφοροποιείται με την “συμβατική αρχιτεκτονική” (Nates and Knevitt, 1987)²⁶. Είναι μία σαφής εκδήλωση της αντιπαράθεσης των δύο σαν ιδεολογικά σχήματα αλλά και πρακτικές.

Με μία άλλη προσέγγιση, ο Pietro Belluschi ορίζει την αρχιτεκτονική που προέρχεται από τη συλλογική δράση σαν “κοινόχρηστη αρχιτεκτονική” (“communal architecture”). Έτσι η κοινόχρηστη τέχνη, που δεν παράγεται από μερικές αυθεντίες ή ειδικούς, αλλά από την αυθόρμητη και συνεχή δράση ενός συνόλου ανθρώπων με κοινό υπόβαθρο, δρώντας σε μία “κοινωνία της εμπειρίας”. (Belluschi, 2007: 321)

Για την μελέτη, όμως, του ρόλου του χρήστη αλλά και των συνόλων και συλλογικότητων στη δημιουργία του δομημένου χώρου, είναι σημαντικός και ο προσδιορισμός του ρόλου του αρχιτέκτονα και η σχέση μεταξύ τους.

“Ο όρος “αρχιτέκτονας” κατοχυρώνεται από το νόμο, αλλά ο όρος “αρχιτεκτονική” δεν έχει καμία νομική προστασία. Για να αντιμετωπίσουν αυτήν την αντίφαση, οι αρχιτέκτονες αντιστέκονται δύο εισβολές: η μία μέσα στο σώμα του επαγγέλματός τους, και την άλλη στο σώμα της αρχιτεκτονικής τους. Η πρώτη συμβαίνει όταν το έργο ενός “παράνομου” αρχιτέκτονα αναγνωρίζεται ως αρχιτεκτονική: το τελευταίο όταν ο χρήστης καταλαμβάνει την αρχιτεκτονική. [...] (αλλά) η αρχιτεκτονική δεν είναι μόνο ένα κτίριο: είναι η σχέση μεταξύ ενός αντικειμένου και του χρήστη του”. (Hill, 1998: 3)

Ο ρόλος του αρχιτέκτονα σε σχέση με το χρήστη είναι πολλές φορές

26 · Ο Jeremy Till αναφερόμενος στον πίνακα αυτό: “Το επιχείρημά μου είναι ότι η κοινοτική αρχιτεκτονική, μέσω της διαλεκτικής γένεσής της, πάσχει από τη μοίρα των δίπολων, ότι δηλαδή δεν καταφέρνει ποτέ να επαναδιαμορφώσει τα πρωταρχικά σημεία αντιπαράθεσης, αλλά είναι όντως παγιωμένη στην ιδεολογική τους δομή. Η πιο σαφής εκδήλωση της δυαδικότητας της προβληματικής έρχεται από το βιβλίο των Wates και Knevitt με έναν πίνακα που τιτλοφορείται “Τι κάνει την αρχιτεκτονική της κοινότητας διαφορετική;”. (Till, 1998: 39)

E32 WHAT MAKES COMMUNITY ARCHITECTURE DIFFERENT

	<i>Conventional architecture</i>	<i>Community architecture</i>
Status of user	Users are passive recipients of an environment conceived, executed, managed and evaluated by others: corporate, public or private sector landowners and developers with professional 'experts'.	Users are – or are treated as – the clients. They are offered (or take) control of commissioning, designing, developing, managing and evaluating their environment, and may sometimes be physically involved in construction.
User/expert relationship	Remote, arm's length. Little if any direct contact. Experts – commissioned by landowners and developers – occasionally make superficial attempts to define and consult end-users, but their attitudes are mostly paternalistic and patronizing.	Creative alliance and working partnership. Experts are commissioned by, and are accountable to, users, or behave as if they are.
Expert's role	Provider, neutral bureaucrat, elitist, 'one of them', manipulator of people to fit the system, a professional in the institutional sense. Remote and inaccessible.	Enabler, facilitator and 'social entrepreneur', educator, 'one of us', manipulator of the system to fit the people and challenger of the status quo: a professional as a competent and efficient adviser. Locally based and accessible.
Scale of project	Generally large and often cumbersome. Determined by pattern of land ownership and the need for efficient mass production and simple management.	Generally small, responsive and determined by the nature of the project, the local building industry and the participants. Large sites generally broken down into manageable packages.
Location of project	Fashionable and wealthy existing residential, commercial and industrial areas preferred. Otherwise a green-field site with infrastructure (roads, power, water supply and drainage, etc.): i.e. no constraints	Anywhere, but most likely to be urban, or periphery of urban areas; area of single or multiple deprivation; derelict or decaying environment.

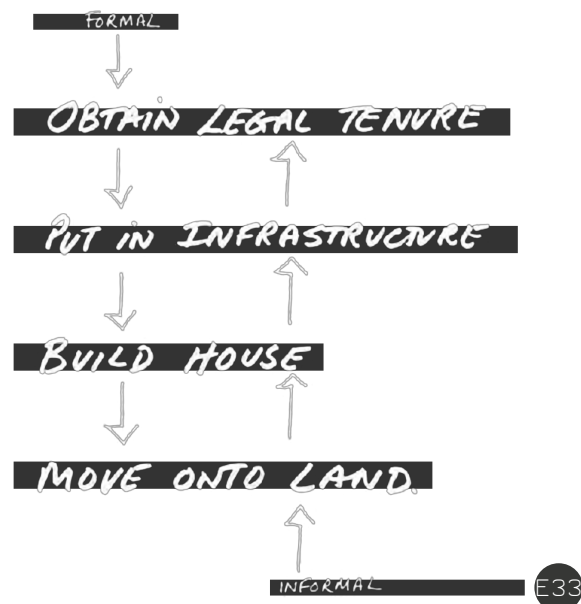
Use of project	Likely to be a single function or two or three complimentary activities (e.g. commercial, housing or industrial).	Likely to be multi-functional.
Design style	Self-conscious about style; most likely 'international' or 'modern movement'. Increasingly one of the other fashionable and identifiable styles: Post-Modern, Hi-tech, Neo-Vernacular or Classical Revival. Restrained and sometimes frigid; utilitarian.	Unselfconscious about style. Any 'style' may be adopted as appropriate. Most likely to be 'contextual', 'regional' (place-specific) with concern for identity. Loose and sometimes exuberant; often highly decorative, using local artists.
Technology/resources	Tendency towards: mass production, prefabrication, repetition, global supply of materials, machine-friendly technology, 'clean sweep' and new build, machine intensive, capital intensive	Tendency towards: small-scale production, on-site construction, individuality, local supply of materials, user-friendly (convivial) technology, re-use, recycling and conservation, labour and time intensive.
End product	Static, slowly deteriorates, hard to manage and maintain, high-energy consumption.	Flexible, slowly improving, easy to manage and maintain, low-energy consumption.
Primary motivation	Private sector: return on investment (usually short-term) and narrow self-interest. Public Sector: social welfare and party political opportunism. Experts: esteem from professional peers. Response to general national or regional gap in market, or social needs and opportunities.	Improvement of quality of life for individuals and communities. Better use of local resources. Social investment. Response to specific localized needs and opportunities.
Method of operation	Top-down, emphasis on product rather than process, bureaucratic, centralized with specialisms, compartmentalized, stop-go, impersonal, anonymous, paper management, avoid setting a precedent, secretive.	Bottom-up, emphasis on process rather than product, flexible, localized, holistic and multidisciplinary, evolutionary, continuous, personal, familiar, people management, setting precedents, open.
Ideology	Totalitarian, technocratic & doctrinaire (Left or Right); big is beautiful, competition, survival of the fittest.	Pragmatic, humanitarian, responsive and flexible, small is beautiful, collaboration, mutual aid.

προβληματικός, όπως αναφέρει ο Hill. Στις προηγούμενες δεκαετίες και στην αρχιτεκτονική του μοντέρνου, ο χρήστης θεωρούνταν ένας παθητικός δέκτης και μία σταθερή συνθήκη, και για τους αρχιτέκτονες ήταν σημαντικότερη ανάδειξη της αρχιτεκτονικής ως καλλιτεχνικής έκφρασης, παρά η δημιουργία χώρων που ανταποκρίνονται στις ανάγκες του χρήστη και τις καθημερινές πρακτικές ("everyday"). Ο Rod Hackney, μάλιστα, απορρίπτοντας το μοντέρνο κίνημα, ανέφερε πως "ήταν μία ολόκληρη γενιά ανθρώπων που παρήγαγαν το λάθος προϊόν" (Nates and Knevitt, 1987: 32). Ίσως, λοιπόν, η έννοια της συμμετοχής ως οικειοποίηση του χώρου και παρέμβαση στο αποτέλεσμα να μην εντασσόταν στο σχεδιασμό του μοντέρνου, πολλές φορές όμως η "προσαρμοστικότητα"²⁷ (Till and Schneider, 2005) στις ανάγκες του χρήστη αποτελούσε αντικείμενο προβληματισμού και στόχο του σχεδιασμού, με έννοιες όπως αυτή του "open plan", και παραδείγματα όπως η Casa Domino.

Ο ρόλος του αρχιτέκτονα, λοιπόν, όπως και του χρήστη γίνεται αντικείμενο επαναδιαπραγμάτευσης. Κατά τον Lefebvre, η επικρατούσα τάση της εποχής όπου ο αρχιτέκτονας είχε εξουσιαστικό ρόλο στο σχεδιασμό "κατακερματίζει το χώρο" - "οι ειδικότητες χωρίζουν το χώρο ανάμεσά τους και ενεργούν στα ακρωτηριασμένα μέρη του, θέτοντας νοητικά φράγματα και πρακτικο-κοινωνικά όρια" (Lefebvre, 1974: 89). Σταδιακά στα επόμενα χρόνια, η έννοια της συμμετοχής τείνει να εντάσσεται ως βασικό στοιχείο μίας προβληματικής για την ανθρωποκεντρική σχεδίαση και την άμεση παρέμβαση του χρήστη στο δομημένο χώρο.

Ο John Habraken, θέτοντας τον γενικότερο προβληματισμό για τους τρόπους σχεδίασης και δόμησης της κατοικίας, αναφέρεται στον ισοπεδωτικό χαρακτήρα της "μαζικής κατοίκησης" ("mass housing") που καθιερωνόταν όλο και περισσότερο. Θέτει, λοιπόν, το εξής ερώτημα:

"Είναι πιθανό να προκαθοριστούν οι απαιτήσεις (ενός χώρου) που είναι εμφανείς μόνο μέσα από τη δραστηριότητα του ατόμου που θα κατοικήσει (σ' αυτόν);" (Habraken, 1961: 12)

27 · Ένας γενικός ορισμός του "flexible": "Ευέλικτη κατοίκηση είναι αυτή που μπορεί να προσαρμοστεί στις συνεχώς εναλλασσόμενες ανάγκες των χρηστών".

E34 AN ADHOCIST MANIFESTO

1. If necessity is the mother of invention, then combining previous systems is the father, and adhocism is the creative offspring. This is true in both nature and culture.
2. In culture, combinations that display themselves, and explain their use and origins, are especially adhocist.
3. Thus adhocism is the style of eureka. It is the origin moment of new things, when the forms are typically hybrid, and like all creative instants, the conjunction of previously separated systems. Hence, the style must remain heterogeneous to be understood. Like the best surrealism when seen for the first time, it is experienced as an incongruous marriage; often the copulation of incommensurable things. But as species and things evolve, their ad hoc attachments become supplementary, conventional, and usually simulated. Fully evolved this heterogeneity is integrated and non-ad hoc. Yet an evolved time-city can be an intentional palimpsest of layers, as with New York's High Line.
4. At a populist level adhocism is radically democratic and pragmatic, as in the first two stages of revolution. It is also evident after catastrophes such as Hurricane Katrina, or the earthquake in Haiti, when people make do with whatever is at hand.
5. At an elitist level it is efficient and perfected in the parts. Like the Mars space program, where each Rover is assembled from the best subsystem without prejudice of stylistic unity, there is tolerance, even love, of mongrel beauty.
6. Adhocism badly done is a lazy put-together of diverse things. It steals from the bank of the world's resources, pays nothing back, and devalues the currency. Plagiarism and theft are redeemable if acknowledged, and if there is added value: the improvement of either the subsystems or the whole. Palladian, as well as Modern, architecture is based on stolen goods duly footnoted. Academics are usually trained in this confessional art.
7. Philosophically, adhocism tends to be open-ended like an additive list and encyclopedia. Thus it is first cousin to eclecticism, defined as "deriving ideas, tastes, style, etc., from various sources." This is from the Greek *eclect*, "I chose or select" this part from anywhere. Looking for improvement, we choose the best part without trying to stay within a single canon.
8. If misusing a knife as a screwdriver is forgivable adhocism, then the Swiss Army Knife is its customized, evolutionary offspring. Droog Design is the commercial version, the Japanese Tea Ceremony is the ritualized usage, and Frank Gehry's house for himself typifies the informality. The heterogeneous and informal characterize the cultural genre.
9. Try a thought experiment with the smallest atom; hydrogen or deuterium. Even these simple bodies are a historical smash-up of different units—the proton, electron, and neutron. Only quarks and leptons seem to be non-ad hoc. Evidently the rest of the world coalesced from difference.
10. If most everything on earth comes from something else and is compound, then we *live in* a pluriverse. Although the laws may be uniform in our universe today, they evolved during the first microseconds, and may be the bylaws of an ad hoc multiverse.

Είναι καθοριστική λοιπόν η συμβολή του χρήστη στη διαμόρφωση του δομημένου χώρου. Ο Jonathan Hill προσδιορίζει κάποιους από τους τρόπους με τους οποίους ο χρήστης αναλαμβάνει δημιουργικό ρόλο: η οικειοποίηση (με την έννοια της παρεμβατικότητας), η συνεργασία, το DIY, το μοντάζ, και άλλα, που θα αναλυθούν στην συνέχεια. (Hill, 2005: 3)

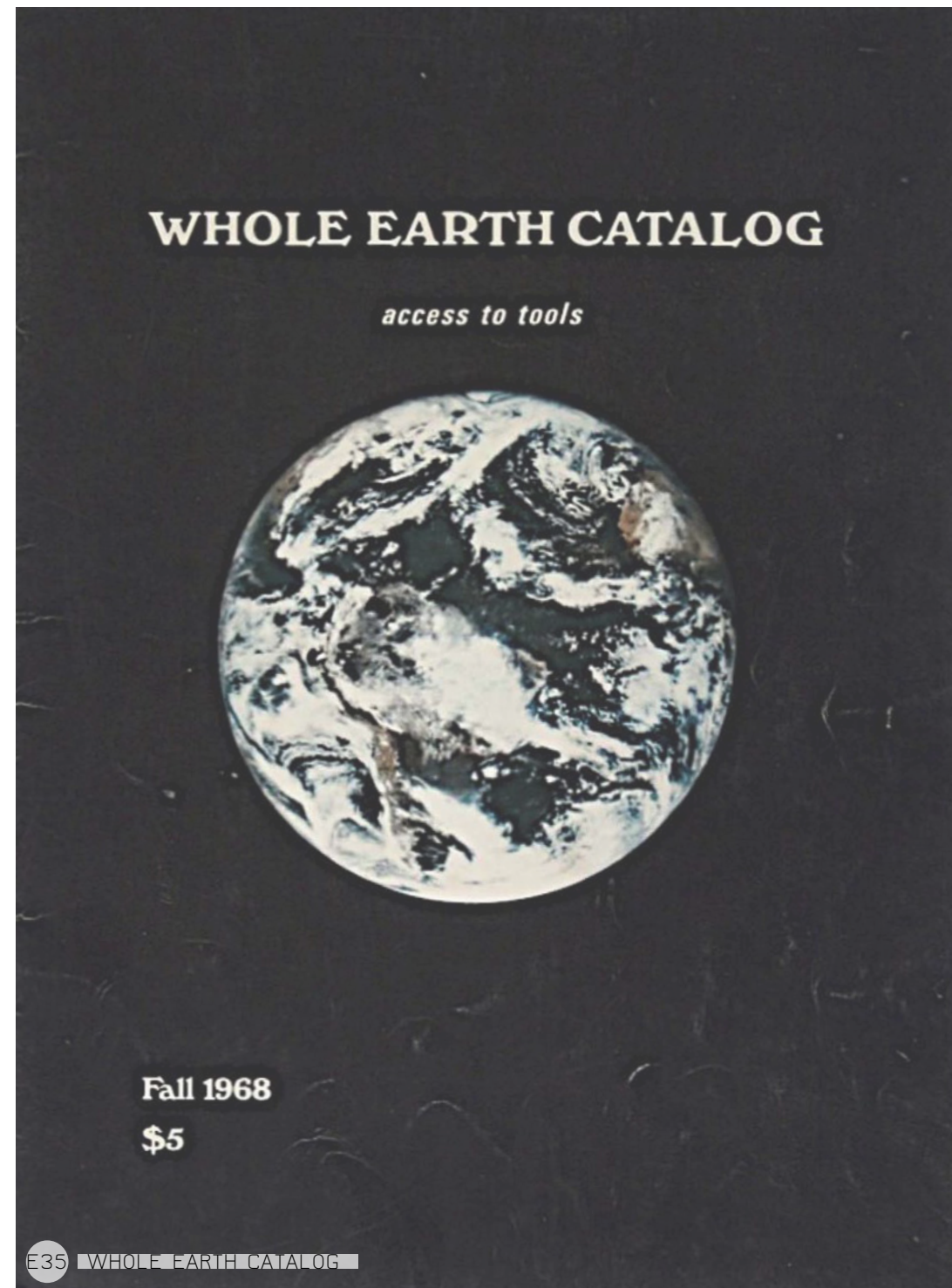
Οι περιπτώσεις του Torre David και της Kowloon Walled City που αναλύθηκαν παραπάνω, αποτελούν σημαντικά παραδείγματα αυθόρμητου τρόπου κατοίκησης, παρέμβασης ή και δόμησης που βασίζεται στη δράση του χρήστη και την οικειοποίηση του χώρου μέσω της παρέμβασης. Πρόκειται για αυθόρμητες πρωτοβουλίες που οδήγησαν σε μεταβολές του δομημένου χώρου χωρίς την παρέμβαση του αρχιτέκτονα. Αυτός ο τρόπος ανάπτυξης εμπίπτει στις ad hoc πρακτικές.

Το “ad hoc” (μετάφραση: επί τούτω) είναι αυτολεξεί μία λύση για ένα συγκεκριμένο πρόβλημα. Είναι, δηλαδή, μία προσαρμοσμένη και κατά περίπτωση επίλυση, που δεν γενικεύεται και μπορεί να αναφέρεται σε ένα πρόχειρο και αυτοσχέδιο αποτέλεσμα. Η πρώτη αναφορά στην ιδέα αυτή έγινε το 1968 οπότε και διατυπώθηκε σαν θεωρία με τον όρο “ad hococracy” (Bennis and Slater, 1998). Η έννοια αυτή μεταφράζεται ως “αυθαιρεσία”²⁸ και αναφέρεται στο κοινωνικοπολιτικό καθεστώς. Για τον Bennis, σε καθεστώς ad hococracy η ευθύνη και η ηγεσία κατανέμονται σε ομάδες με βάση τη συνάφεια των προσόντων και των ικανοτήτων των μελών τους με τον εκάστοτε σκοπό. Αυτός ο τρόπος οργάνωσης είναι το αντιστάθμισμα για την ιεραρχία, τον κεντρικό έλεγχο και τη γραφειοκρατική οργάνωση.

Αργότερα, το ad hoc καθιερώθηκε σαν πρακτική όσον αφορά στην αρχιτεκτονική και στο design. Οι Charles Jencks και Nathan Silver το 2012 καθιερώνουν το “ad hocism”, “ημίαιμο όρο που (...) προέρχεται από την ένωση του ad hoc (...) και του ism, κατάληξη λέξεων που αναφέρονται σε κινήματα στις τέχνες” (Jencks and Silver, 2013: viii). Η τεχνική αυτή παρομοιάζεται με κολλάζ, όπου πολλά στοιχεία (υλικά, μέθοδοι κατασκευής) συνδυάζονται σκόπιμα αλλά απρομελέτητα. Κάθε μέρος είναι **κατασκευασμένο κατά περίπτωση, με ελάχιστο ενδιαφέρον για την εικόνα του συνόλου** (Stevens - Curl and Vilson, 1999: 8).

Οι εφαρμογές του ad hoc ποικίλουν και περιλαμβάνουν τόσο ατομικές όσο και συλλογικές δραστηριότητες. Μία από αυτές είναι η κουλτούρα του DIY (“do it yourself” – φτιάξε το μόνος σου). Στην Αγγλία και στην Αμερική εξαπλώθηκε σαν αντίποδας της εκβιομηχάνισης και του ολοένα αυξανόμενου κόστους ζωής. Η μεταβίβαση των “εργαλείων” και των τεχνικών παραγωγής στα χέρια του κόσμου με απλοποιημένο τρόπο και χωρίς την εξειδίκευση που έχει ένας ειδικός έχει σαν αποτέλεσμα τη δημιουργία μορφών που είναι λιγότερο ή περισσότερο προσαρμοσμένες στα πρότυπα, ακόμα και αυτοσχεδιαστικές. Ακόμη και σήμερα το DIY είναι ευρέως διαδεδομένο και υποστηρίζεται από την εν γένει εξάπλωση της χρήσης του διαδικτύου ως μέσο προσωπικής έκφρασης και ανταλλαγής γνώσεων και πληροφοριών. Στην προσπάθεια να αποδοθεί ένας περισσότερο κοινωνικός χαρακτήρας στις υφιστάμενες μεθόδους εκφράστηκε και η ανάγκη για DIWO (“do it with others” – φτιάξε το

28 · “Adhococracy”: η κατάληξη -cracy αναφέρεται σε μία μορφή διαχείρισης ή διακυβέρνησης >διαχείριση που ανταποκρίνεται στα αναδυόμενα προβλήματα και όχι προγραμματισμός της πρόληψής τους, Collins Dictionary, πηγή: <http://www.collinsdictionary.com/>
>ένα σύστημα ευέλικτης και ανεπίσημης οργάνωσης και διαχείρισης που αντικαθιστά την άκαμπτη γραφειοκρατία, Oxford Dictionary, πηγή: <https://www.oxforddictionaries.com>

Δημοσιεύονταν τακτικά μεταξύ 1968 και 1972 και ήταν ένα εγχειρίδιο για όσους ήθελαν να ζήσουν με αυτάρκεια, γεμάτο συμβουλές και προτάσεις. Σήμερα το όνομά του είναι συνδεδεμένο με την αμερικάνικη αντι-κουλτούρα στα τέλη του 1960. Το Whole Earth Catalog πρέσβευε την θεωρία των συστημάτων και τον κυβερνητικό εξελικτισμό· η εννοιολογική του βάση για ένα ολιστικό μοντέλο για την κοινωνία ήταν εμπνευσμένη από το έργο του ανθρωπολόγου Gregory Bateson, του θεωρητικού Marshall McLuhan, του αρχιτέκτονα Buckminster Fuller και του μαθηματικού Rober Wiener. Η προσάθεια που έγινε μέσω του εγχειριδίου αυτού έγινε τρόπος έρευνας των μέσων με τα οποία ένα λαϊκό κίνημα θα μπορούσε να είναι εφοδιασμένο με πληροφορίες και ενέργεια σχετικά με το πώς θα μπορούσε να γίνει πραγματικότητα.

με άλλους) που εφαρμόζει την λογική του DIY αλλά εισάγει την έννοια της συμμετοχής και της άμεσης επαφής μικρότερων ομάδων που εκφράζονται σαν σύνολο.

Η κουλτούρα του DIY και DIWO προέκυψε σαν ανάγκη και αναδύθηκε bottom up - δεν ήταν αποτέλεσμα σκέψης μεμονωμένων ανθρώπων που τα καθιέρωσαν σαν έννοιες. Η φιλοσοφική βάση τέτοιων δράσεων, εντούτοις, εντοπίζεται στο έργο του Levi-Strauss ο οποίος κάνει τον διαχωρισμό μεταξύ *"savage mind"* και *"scientific mind"*. Το *"ακατέργαστο μυαλό"* ενός ανθρώπου που κατασκευάζει κάτι χωρίς την εξειδικευμένη κατασκευαστική γνώση μπορεί να χρησιμοποιήσει τα υφιστάμενα υλικά και τρόπους κατασκευής δημιουργώντας το αμάλγαμα όλων των αποσπασματικών γνώσεων και στοιχείων κουλτούρας που τον έχουν διαμορφώσει. Αυτό το αποτέλεσμα χαρακτηρίζεται ως *"bricolage"*²⁹ (Levi-Strauss, 1977).

Ο όρος του *"bricoleur"* - δημιουργός ενός ad hoc αποτελέσματος - σχετίζεται και με τον ρόλο του *"χρήστη - αυτοσχεδιαστή"* όπως τον αναφέρει ο Hamdi. *"Οι αυτοσχεδιαστές ακολουθούν κανόνες, κανόνες οικονομικούς και του συνεταιρίζεσθαι που προέρχονται από τον τόπο και τους ανθρώπους. Αλλά οι αυτοσχεδιαστές προσαρμόζουν τους κανόνες και δημιουργούν τους δικούς τους, μία διαδικασία σταδιακής βελτιστοποίησης που εγγυάται την σωστή προσαρμογή ανθρώπων και τόπου"*. (Hamdi, 2010: 35)

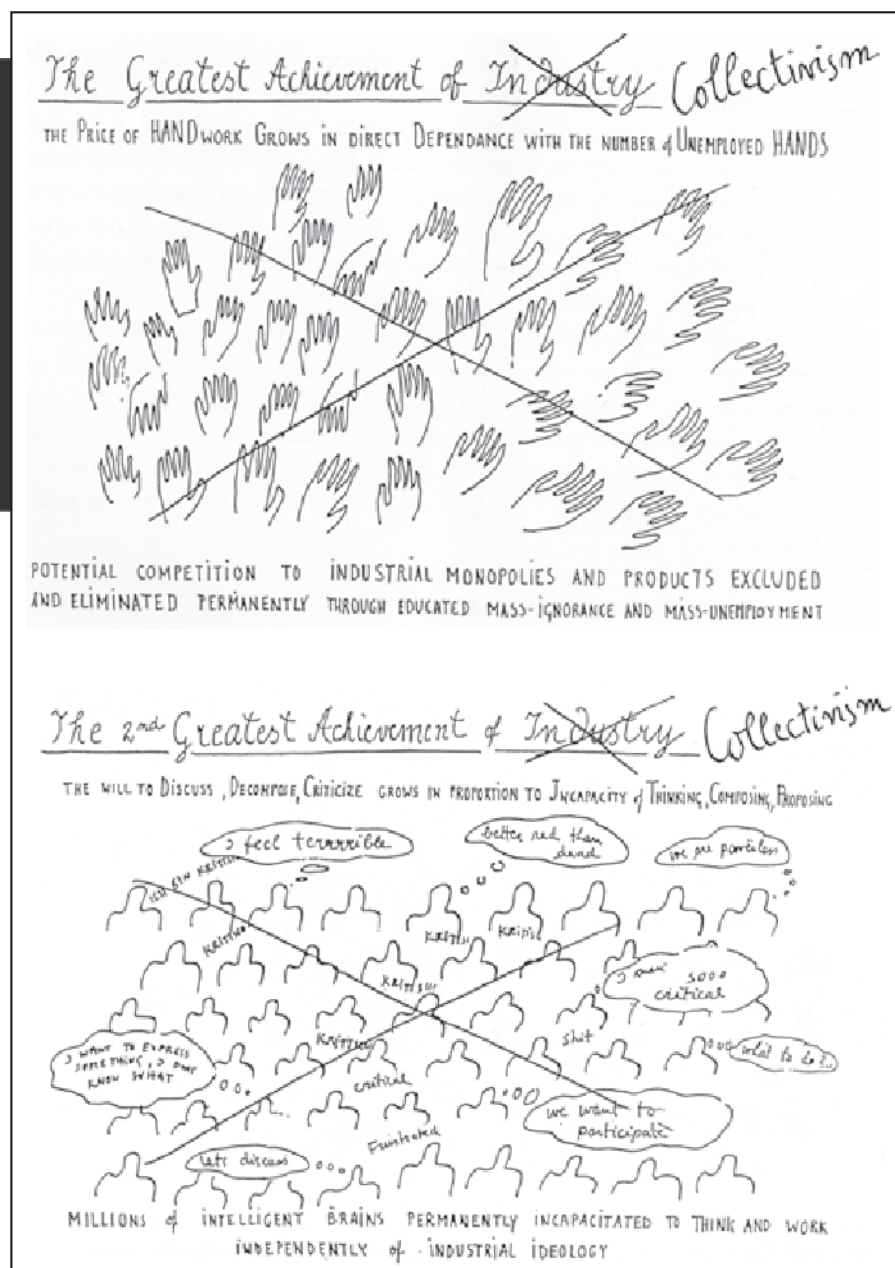
Το μοντάζ είναι μία ad hoc πρακτική που μπορεί να παραλληλιστεί με το bricolage. Κατά τον Hill, μοντάζ θεωρείται *"η οικειοποίηση και διαλεκτική παράθεση θραυσμάτων συχνά ασύνδετα μεταξύ τους, αλλά σαν σύνολο αποκτούν αξία από την διαδικασία συμμετοχής"* καθ' εαυτή καθώς ο χρήστης μέσω της χρήσης δημιουργεί ένα *"καινούργιο κτίσμα"*. Είναι, όπως αναφέρεται, *"ένας τρόπος να σκεφτεί κανείς λογικά, να δημιουργήσει απροσδόκητες συνδέσεις μεταξύ ποικίλων ιδεών"*. (Hill, 2005: 3)

Το πολυσυλλεκτικό αποτέλεσμα των ad hoc πρακτικών έχει πολλά επίπεδα ανάγνωσης, ως αποτύπωμα της οικειοποίησης και παρέμβασης των χρηστών. Ο Hill αναφέρει για το μοντάζ πως ενέχει την έννοια της αλληγορίας - *"την εξάντληση των προηγούμενων εννοιών και τη διαμόρφωση των νέων από την ιδιοποίηση και διαλεκτική αντιπαράθεση θραυσμάτων σε ένα νέο πλαίσιο"*. Συνεπώς, στο δομημένο περιβάλλον που αναπτύσσεται από την ζύμωση ετερόκλητων ατομικών πρωτοβουλιών και αναγκών, ο δανεισμός διάφορων στοιχείων της κουλτούρας, της γνώσης και του χαρακτήρα των ατόμων συνδυάζονται για να συντεθεί ένα κοινό αποτέλεσμα. Έτσι κάτι που αναδύεται από την *"κληρονομιά"* και την δεδομένη υφιστάμενη κουλτούρα, μεταλλάσσεται από την ζύμωση, αποκτά διαφορετικό χαρακτήρα και εντέλει καταλήγει να *αποδομεί και να επαναπροσδιορίζει αυτό που το γέννησε*³⁰ (Derrida, 2001: 416).

29 · Σε αντίθεση με τον *"bricoleur"* ο μηχανικός, που είναι το *"επιστημονικό μυαλό"* και που έχει λάβει συστηματοποιημένη ακαδημαϊκή γνώση στον τομέα του, δεν χρησιμοποιεί απλά τα παρεχόμενα μέσα αλλά είναι εκείνος που είναι σε θέση να αξιοποιήσει όλες τους τις δυνατότητες και να καινοτομήσει.

30 · *"(πιθανότητα) για ένα διάλογο που δανείζεται από την κληρονομιά τις πηγές για την αποδόμηση της ίδιας της κληρονομιάς"*.

E37 ITA ΕΠΙΤΕΥΓΜΑΤΑ ΤΟΥ ΚΟΛΛΕΚΤΙΒΙΣΜΟΥ, Leon Krier

ΣΥΜΜΕΤΟΧΙΚΟΤΗΤΑ

Την αυθόρμητη - αυτοσχεδιαστική λογική των ad hoc πρακτικών προσπαθεί να συστηματοποιήσει και γενικεύσει ο οργανωμένος συμμετοχικός σχεδιασμός. Η αξία που δίνεται στις επιθυμίες και ανάγκες του ανθρώπου, ο σεβασμός στην έκφρασή τους και δυναμική που παράγεται από την παρεμβατικότητα του χρήστη στο περιβάλλον του είναι κοινά τόποι και για τις δύο θεωρήσεις. Η βασική διαφορά τους έγκειται στο γεγονός ότι **η πρόθεση του συμμετοχικού σχεδιασμού είναι να δημιουργήσει τρόπους** και όχι λύσεις και αναφέρεται σε συστήματα και όχι σημεία.

Η έννοια του συμμετοχικού σχεδιασμού πριν ενσωματωθεί στην αρχιτεκτονική δημιουργία εμφανίστηκε ως ανάγκη σε άλλους επιστημονικούς κλάδους όπως η πολιτική επιστήμη, η ανθρωπολογία, η κοινωνιολογία, η ψυχολογία, η φιλοσοφία και άλλοι. Η εφαρμογή της μεθόδου αυτής ξεκίνησε από από τη Σκανδιναβία, όπου και ονομαζόταν *“συνεργατικός σχεδιασμός”*. Αργότερα στις ΗΠΑ η λέξη *“συνεργατικός”* αντικαταστάθηκε με το *“συμμετοχικός”*, για να περιγράψει την άμεση συνεργασία μεταξύ των μερών. Ο συμμετοχικός σχεδιασμός σταδιακά πήρε τη μορφή μιας σχεδιαστικής προσέγγισης που προϋποθέτει τη συμμετοχή όλων των εμπλεκόμενων ώστε να εξασφαλιστεί η ανταπόκριση του προϊόντος στις ανάγκες τους, εστιάζοντας σε διεργασίες και διαδικασίες σχεδιασμού χωρίς να αποτελεί σχεδιαστικό στίλ. Ο όρος αυτός σήμερα αναφέρεται σε πλήθος τομέων παραγωγής και δημιουργίας όπου οι αποδέκτες των παραγόμενων προϊόντων είναι διαφορετικοί από τους δημιουργούς, με στόχο το παραγόμενο προϊόν ή περιβάλλον να ανταποκριθεί προσαρμοζόμενο με τον καλύτερο δυνατό τρόπο στο πολιτιστικό, κοινωνικό και συναισθηματικό επίπεδο των χρηστών αποτελώντας τρόπο ενδυνάμωσης του ρόλου τους. [Bødker, 1994]

Ειδικότερα στον τομέα της αρχιτεκτονικής ο συμμετοχικός σχεδιασμός εμφανίζεται ως αντίδραση των πρακτικών του μοντέρνου κινήματος όσον αφορά την εφαρμογή των κανόνων της μαζικής κατοίκησης. Ήδη από το 1958, ο Giancarlo deCarlo είχε προτείνει ένα masterplan για την πόλη Urbino, στην Ιταλία. Οι παρεμβάσεις - νέα κτίσματα ή επαναχρήσεις υφιστάμενων - εισάγονταν στον αστικό ιστό σταδιακά, πάντα με γνώμονα την κοινωνική ζωή και καθημερινότητα των κατοίκων και έχοντας ως βάση τη συμμετοχή.³¹ Ο deCarlo, ιδρυτικό μέλος των Team X, συμμετείχε και στην σύνταξη του μαυιφέστο της ομάδας το 1960 - "The Doom Manifesto"³² - όπου περιγράφονται οι θέσεις τους σχετικά με το στόχο του συμμετοχικού σχεδιασμού και τις αρχές μιας τέτοιας προσέγγισης³³. Αργότερα, το 1969 παρουσιάζει τη διάλεξη "Architecture's Public" αναφορικά με την ανάγκη για συμμετοχικότητα του χρήστη στην σχεδιαστική διαδικασία και τον εγγενώς πολιτικό χαρακτήρα του ρόλου του αρχιτέκτονα.

Την ίδια χρονιά το κείμενο των Reyner Banham, Paul Baker, Peter Hall και Cedric Price - "Non-Plan: An Experiment in Freedom" - έθεσε το ζήτημα της ελεύθερης παρέμβασης του χρήστη και της συμμετοχής του στη δημιουργία του χώρου - της "περιβαλλοντικής ελευθερίας". Ο υπότιτλος του άρθρου περιγράφει την προβληματική χαρακτηριστικά:

*"Η πολεοδομία και η χωροταξία είναι σήμερα αδιαμφισβήτητα καθιερωμένες. Ωστόσο, πολύ λίγες από τις διαδικασίες ή κρίσεις τους έχουν σωστή βάση [...]. Γιατί δεν έχουμε το θάρρος, όπου είναι εφικτό, να αφήσουμε τους ανθρώπους να διαμορφώσουν το δικό τους περιβάλλον;"*³⁴ (Banham et al., 1969)

Ταυτόχρονα, μία πιο πρακτική διερεύνηση προς αυτήν την κατεύθυνση - την τοποθέτηση δηλαδή του χρήστη ως κεντρικού παράγοντα της σχεδιαστικής διαδικασίας - πραγματοποιήθηκε τη δεκαετία του '60 με στόχο τη δημιουργία νέων δομών τόσο χωρικών όσο και κοινωνικών. Με σχεδιαστικές αρχές την ελευθερία της ατομικής έκφρασης, την προσαρμοστικότητα και τη δημιουργία αίσθησης κοινότητας, οι βασικοί εκπρόσωποι της τάσης αυτής (Constant, Price, Friedman) προχώρησαν σε ουτοπικές προτάσεις, μερικές εκ των οποίων βασίζονταν στην παροχή υποδομής (μεγακατασκευές), με δυνατότητες τροποποίησης, προσαρμογής και επέκτασης (έργα όπως το Generator του Price, σελ. 111 - 113) - τρόπος αντιμετώπισης ιδιαίτερα διαδεδομένος και στη σύγχρονη μετεξέλιξη του συμμετοχικού σχεδιασμού. Στόχο των μεγαδομών αποτέλεσε η δυνητικοποίηση των σεναρίων δράσης³⁵. Η προβληματική εκείνης της περιόδου, λοιπόν, που αναπτύχθηκε, κινείται γύρω από τον επαναπροσδιορισμό τόσο των αιτιών και των κινήτρων όσο και των αποτελεσμάτων που επιφέρουν οι δράσεις του ανθρώπου στο δομημένο περιβάλλον.

31 · Στο διαδικτυακό τόπο που δημιούργησε ο Jeremy Till μαζί με τους Nishat Awan και Tatjana Schneider συγκεντρώνεται υλικό με παραδείγματα και εκφραστές του συμμετοχικού σχεδιασμού το οποίο συμπληρώνεται συνεχώς παρουσιάζοντας την ιστορία αλλά και τις σύγχρονες προσεγγίσεις που όλο και αυξάνονται. Γίνεται ειδική αναφορά στο έργο του Giancarlo deCarlo ως πρωτοπόρου στον τομέα του συμμετοχικού σχεδιασμού. -πηγή: <http://www.spatialagency.net/database/giancarlo.de.carlo>

32 · <http://www.team10online.org/>

33 · <http://www.spatialagency.net/database/giancarlo.de.carlo>

34 · Το άρθρο παρατίθεται ολόκληρο στο βιβλίο: (Hughes and Sadler, 2000: 13-21).

35 · Ο Pierre Levy μιλώντας για τη δυνητικοποίηση αναφέρει πως πρόκειται για μια "διαδικασία μετάβασης από το πραγματικό ή το εν ενεργεία υπαρκτό προς το δυνητικό" (Lévy, 1999: 17)

je participe
tu participes
il participe
vous participez
ils profitent

Τη δεκαετία του 1970 η αναζήτηση ρεαλιστικών μεθόδων που θα ενίσχυαν το ρόλο του χρήστη στη δημιουργία του κατασκευασμένου περιβάλλοντος έγινε ιδιαίτερα έντονη μέσα από τη χρήση μεθόδων, όπως ανοιχτά εργαστήρια (workshops), ίδιο-κατασκευή, κ.α.. Αναζητούνταν τρόποι γενικότερης ενδυνάμωσης του ρόλου του χρήστη σε όλο και περισσότερα στάδια του σχεδιασμού και της κατασκευής της ίδιας του της κατοικίας χωρίς όμως παράλληλα να υποβαθμίζεται ο ρόλος του αρχιτέκτονα σε απλό τεχνικό καθοδηγητή.³⁶

Η θεωρία του John Habraken βασίζεται στο διαχωρισμό της υλικής υποδομής του κτιρίου σε *"υποστήριξη"* ("support") και *"πλήρωση"* ("infill") (Habraken, 2011). Αφορά αστικά περιβάλλοντα και βασίζεται στην ισοκατανομή των πόρων θέτοντας το κράτος ως πάροχο της βασικής υποδομής, που σχεδιάζεται και χτίζεται από τεχνικούς - αρχιτέκτονες, μηχανικούς και κατασκευαστικές εταιρίες - σε συνεργασία με το κράτος, ενώ οι πληρώσεις δημιουργούνται από μικρές κλίμακας επεμβάσεις των χρηστών. Την πρακτική αυτή την εφάρμοσε αργότερα και το γραφείο του Alejandro Aravena, Elemental, σε αρκετές περιπτώσεις κατοικιών που οικοδομήθηκαν σε περιοχές με μεγάλες εκτάσεις slums (όπως το Quinta Monroy, σελ. 103 - 105). Παρεμφερή λογική με αυτήν του Habraken ακολούθησε και ο Lucien Kroll στην προσπάθειά του να ανταποκριθεί πιο άμεσα στις ανάγκες του χρήστη, όπως αυτές μεταβάλλονται στο πλαίσιο της καθημερινότητας, ασκώντας τη δική του κριτική στην αρχιτεκτονική πρακτική (Milgrom, 2008). (Maison Medical Faculty Housing, σελ. 121 - 123)

Στην αρχή της δεκαετίας του 1970 ο Huth εφαρμόζει παρόμοιες αρχές στο πλαίσιο της ιδιο-βοήθειας στη δημιουργία της κατοικίας, ακόμα και στο κατασκευαστικό κομμάτι, αναγνωρίζοντας πως μέσα από την ανάμιξη στο σχεδιασμό και την οικοδόμηση των ίδιων των κατοικιών τους, οι κάτοικοι θα δημιουργούσαν επίσης μια ισχυρή κοινότητα. Με τον τρόπο αυτό η ιδιο-κατασκευή μπορεί να λειτουργήσει και ως εκπαιδευτική μέθοδος. Αντιπροσωπευτικό παράδειγμα αποτελεί η πόλη της Margaleda στην Ανδαλουσία η οποία δημιουργήθηκε εξ ολοκλήρου από τους κατοίκους. Η κοινότητα παραχωρούσε κατοικίες στους χρήστες με βασική προϋπόθεση να συμμετέχουν ενεργά στην κατασκευή, παρέχοντας τους τα δομικά υλικά και υποστηρικτική βοήθεια (σελ. 115 - 117). Παρόμοια λογική με αυτήν του Huth ακολούθησε και ο Habraken, που πέρα από τη θεωρία των infills εστίασε και σε άλλες πρακτικές συμμετοχικού σχεδιασμού, όπως η παροχή δομικών υλικών που διευκολύνουν ad hoc κατασκευές (τούβλο Wobo, σελ. 118 - 119). Πειραματιζόμενος στην ίδια λογική και ο Teddy Cruz, χρησιμοποιώντας υλικά που παράγονται από τοπικά εργοστάσια, δημιούργησε μία δομική μονάδα που κάθε χρήστης μπορεί να προσαρμόσει, για να δημιουργήσει την κατοικία του (Manufactured Sites, σελ. 107 - 109).

Τέλος η συμβολή του Ottokar Uhl **εισάγει την έννοια του χρόνου** και της προσαρμογής του κτιρίου σε μεταβολές μεγαλύτερης κλίμακας (δημογραφικά χαρακτηριστικά - πολεοδομική ανάπτυξη) καθ' όλη τη διάρκεια της ζωής του, λαμβάνοντας υπόψη την ενδεχόμενη κατεδάφιση του κτιρίου³⁷. Σε όλες τις περιπτώσεις όμως, εξασφαλίζεται η συμμετοχή στη δράση και διαφαίνεται ότι η πρακτική του συμμετοχικού σχεδιασμού είναι βασισμένη στη διαδικασία (**process-based design**) (deCarlo, 2005).

Οι Daniel Maudlin και Marcel Vellinga μιλώντας για τον τρόπο με τον οποίο η αρχιτεκτονική *"καταναλώνεται"* ("consuming architecture"), παραθέτουν τις δύο διαφορετικές οπτικές που κυριαρχούν στην επίσημη αρχιτεκτονική. Η πρώτη και συνηθέστερη αντίληψη της κτιριακής δομής είναι αυτή του αρχιτεκτονικού έργου ως έργο τέχνης που αποκτά την αξία του μόλις ολοκληρωθεί η κατασκευή του και ακριβώς πριν ξεκινήσει η χρήση του. Πιο συγκεκριμένα, η άποψη αυτή θεωρεί πως μέσα από τη χρήση, το κτίριο μπαίνει σε μια φθίνουσα πορεία και χάνει τις αρχικές αξίες που του προσέδωσε ο σχεδιαστής του. Αντίθετα, αναγνωρίζοντας τη θεωρητική και πρακτική συμβολή ανθρώπων που αντιμετωπίζουν την αρχιτεκτονική ως **"συνεχή διαμορφωτική διαδικασία κατανάλωσης"** (Maudlin and Vellinga, 2014: 1), ομαδοποιούν τις πρακτικές που προσπαθούν να επαναπροσδιορίσουν την έννοια του αρχιτεκτονικού αντικειμένου. Θέτουν, λοιπόν, τρεις κατηγορίες σχεδιασμού - "ευέλικτος σχεδιασμός" ("flexible design"), "συμμετοχικός σχεδιασμός" ("participatory design"), "ανοικτός σχεδιασμός" ("incomplete design") - που προσδίδουν στο κτίριο ικανότητες προσαρμογής στις μελλοντικές ανάγκες του χρήστη μετατοπίζοντας, κάθε φορά, τα όρια δράσης αρχιτέκτονα και χρήστη. (Maudlin and Vellinga, 2014: 1-8)

Τα παραδείγματα που ακολουθούν δίνουν μία εικόνα για τους διαφορετικούς τρόπους συμμετοχής και διάκρισης ή συνεργασίας των δύο ρόλων.

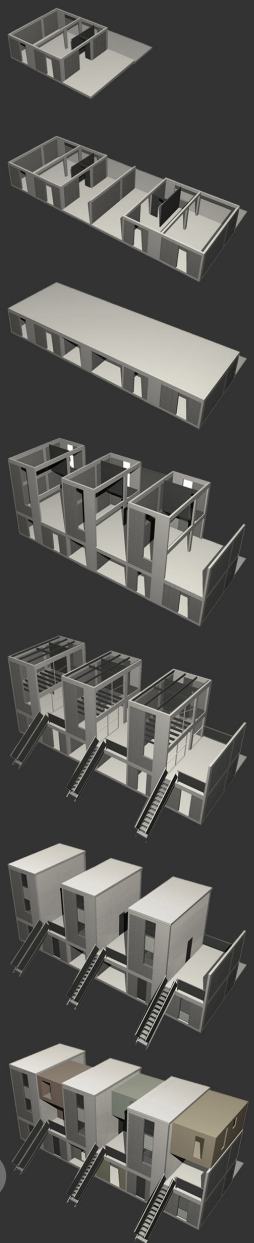

36 · <http://www.spatialagency.net/database/participation.1970s>

37 · <http://spatialagency.net/database/participation.1970s>

Ο στόχος ήταν η επαναστέγαση 150 οικογενειών που είχαν καταλάβει το ίδιο σημείο για 30 χρόνια. Έτσι σχεδιάστηκε μία γειτονιά και όχι ένα μεμονωμένο κτίσμα που ανταποκρίνεται στις συνθήκες ζωής του συνόλου, με σκοπό την προστασία της κοινότητας και την κάλυψη των αναγκών των συλλογικών και ατομικών.

Χτίστηκαν οι βασικές υποδομές (ο σκελετός, η κουζίνα, και το μπάνιο). Οι χρήστες θα συμπλήρωναν την υποδομή έχοντας ήδη παράδοση και εμπειρία στην κατασκευή. Μέσω της οικειοποίησης και της χρήσης το σύνολο αλλάζει σταδιακά μορφή.

Στα σύνορα Tijuana και San Diego, το αρχιτεκτονικό γραφείο του Teddy Cruz έκανε μελέτες ερευνώντας το πώς οι ανεπίσημες κοινωνικές δομές αναπτύσσονται ταχύτερα από τους αστικούς πυρήνες που περιβάλλουν, δημιουργώντας ένα διαφορετικό σύστημα κανόνων, και κάνοντας πιο δυσδιάκριτες τις διακρίσεις μεταξύ αστικού, περιαστικού και υπαίθρου.

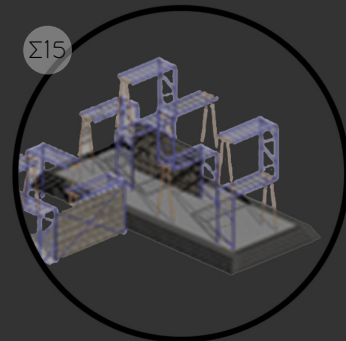
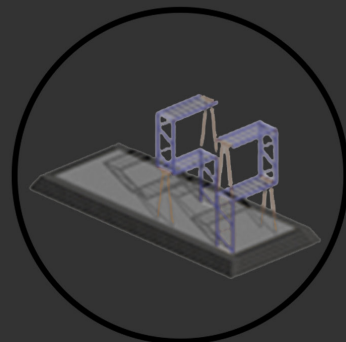
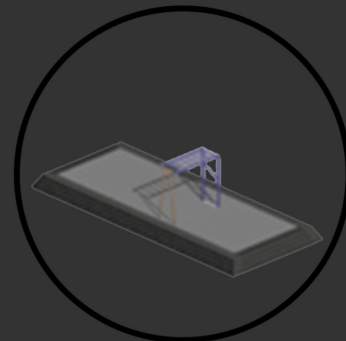
Μελετώντας τις συνθήκες γύρω από τα σύνορα παρατηρήθηκε ότι η σχέση που αναπτύσσεται μεταξύ των δύο περιοχών είναι κρίσιμη για τη διαμόρφωση του χαρακτήρα της κάθε μίας ξεχωριστά. Η ανταλλαγή υλικών, προϊόντων αλλά και στοιχείων κουλτούρας μεταξύ των δύο περιοχών αλλά και η σχέση συγκεκριμένα εργοστασίων και κατοικιών που είναι οι κύριες χρήσεις- είναι οι παράμετροι που μελετήθηκαν.

Όπως αναφέρεται από τους μελετητές, οι αρχιτεκτονικές επιρροές της Tijuana από το San Diego είναι εμφανείς και τις τυπολογίες και τα στοιχεία που μεταφέρονται, τα οικειοποιούνται οι κάτοικοι και τα χρησιμοποιούν αναμειγμένα με άλλα στοιχεία της περιοχής. Συγκεκριμένα, υλικά μεταφέρονται από το San Diego στα εργοστάσια της Tijuana και το τελικό προϊόν κατασκευάζεται σε εργοστάσια (maquiladora) που χωροθετούνται στρατηγικά εκεί όπου υπάρχουν φοροελαφρύνσεις και το κόστος παραγωγής είναι μικρότερο.

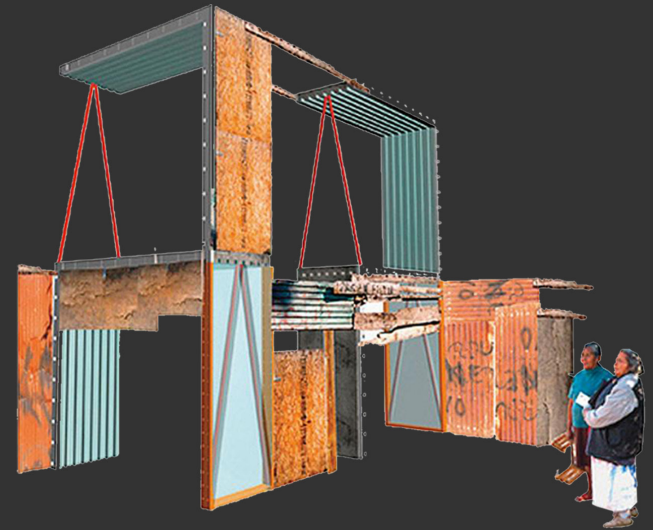
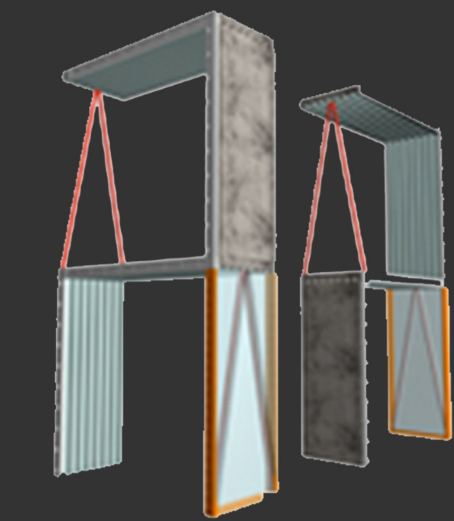
Στη μελέτη, λοιπόν, έχει ληφθεί υπόψιν το εύρος των υλικών που παράγονται και το πώς αυτά μπορούν να χρησιμοποιηθούν για να κατασκευαστούν οι κατοικίες (slums) της περιοχής. Έτσι δημιουργήθηκε ένα αρθρωτό πλαίσιο που προκατασκευάζεται από τα εργοστάσια αυτά, και χρησιμοποιείται σαν μονάδα κατασκευής του σκελετού των κατοικιών. Οι πληρώσεις στον σκελετό γίνονται από άλλα ανακυκλωμένα υλικά τα οποία εισάγονται.

Σ13 Πρόταση

Σ15

Σ14 Υφιστάμενη κατάσταση

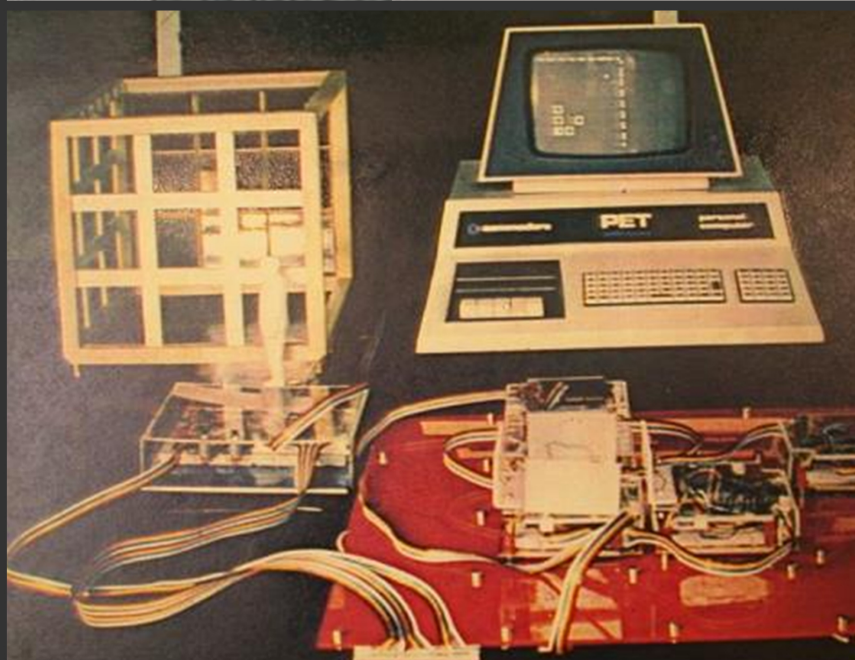
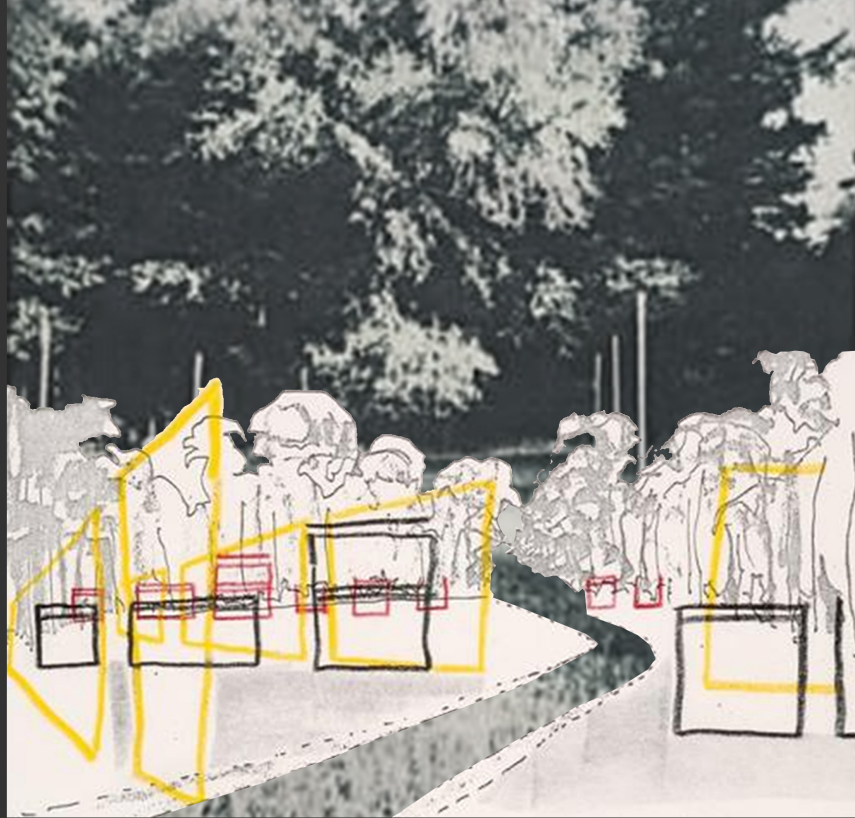
Σ16

Το συγκεκριμένο έργο του Cedric Price είναι περισσότερο ένα σύστημα παρά το κτιριακό αποτέλεσμα που παράγεται. Σχεδιάστηκε με πρόθεση να υλοποιηθεί, αλλά δεν πραγματοποιήθηκε ποτέ. Ο Cedric Price, χρησιμοποιώντας τις δυνατότητες που παρείχε η τεχνολογία σχεδίασε ένα αναδιαρθρώσιμο και προσαρμοστικό σύστημα που εξυπηρετεί ανάγκες στέγασης και αναψυχής για περιορισμένο χρόνο και για μικρές ομάδες επισκεπτών.

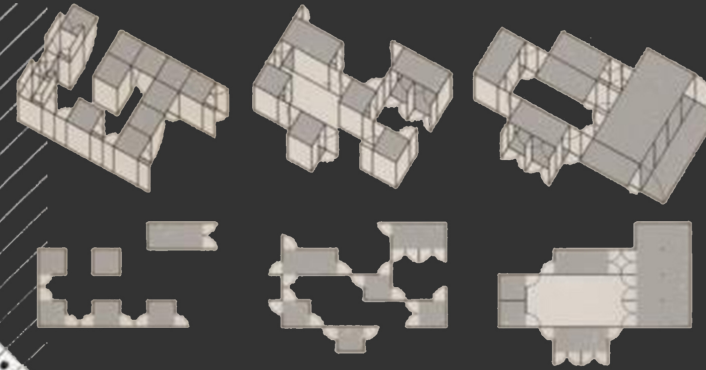
Αποτελείται από έναν ορθοκανονικό βάση όπου ο κάναβος ορίζει υποδοχές, και μονοπάτια. Στον κάναβο αυτό προσαρτώνται 150 μετακινούμενοι και αλληλοεξαρτώμενοι σκελετοί κυβικοί, τους οποίους τοποθετεί ένας γερανός. Τα στοιχεία πλήρωσης ποικίλουν -από κινητά πανέλα μέχρι και οθόνες. Έτσι με κάθε πιθανή διατάξη και πληρώσεις των κύβων δημιουργείται κάθε φορά ένα διαφορετικό τελικό αποτέλεσμα.

Οι κινήσεις των κύβων και οι επανατοποθετήσεις γίνονταν κατά βούληση των χρηστών. Η επιθυμία εκφραζόταν σε ερωτηματολόγια και το σύστημα προσδιόριζε τη βέλτιστη λύση για την ικανοποίηση της επιθυμίας και της ανάγκης. Επίσης, οι επιλογές των χρηστών καταχωρούνταν ως πιθανές λύσεις έτσι ώστε το σύστημα να αποκτά "εμπειρία" μέσω της χρήσης. Τέλος, σε περιπτώσεις που δεν εκφραζόταν επιθυμία για χώρο, το σύστημα προκειμένου να παροτρύνει τους χρήστες να το αξιοποιήσουν, προκαλούσε αυτόματα αλλαγές στις διατάξεις.

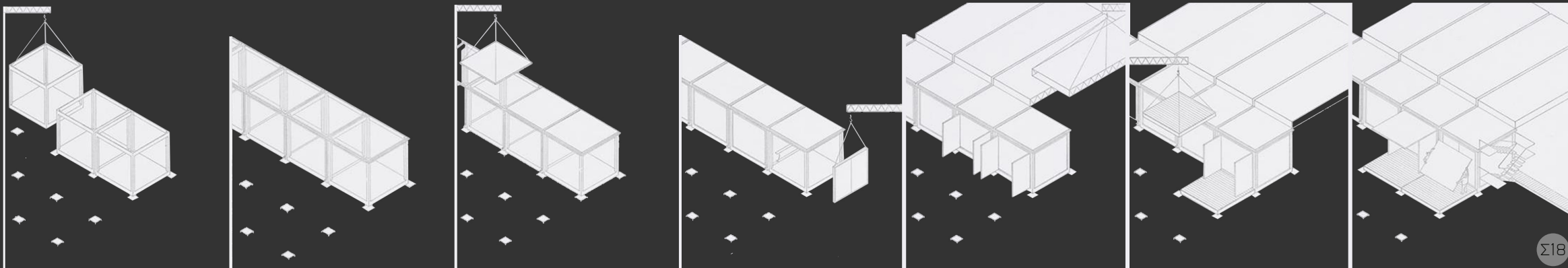
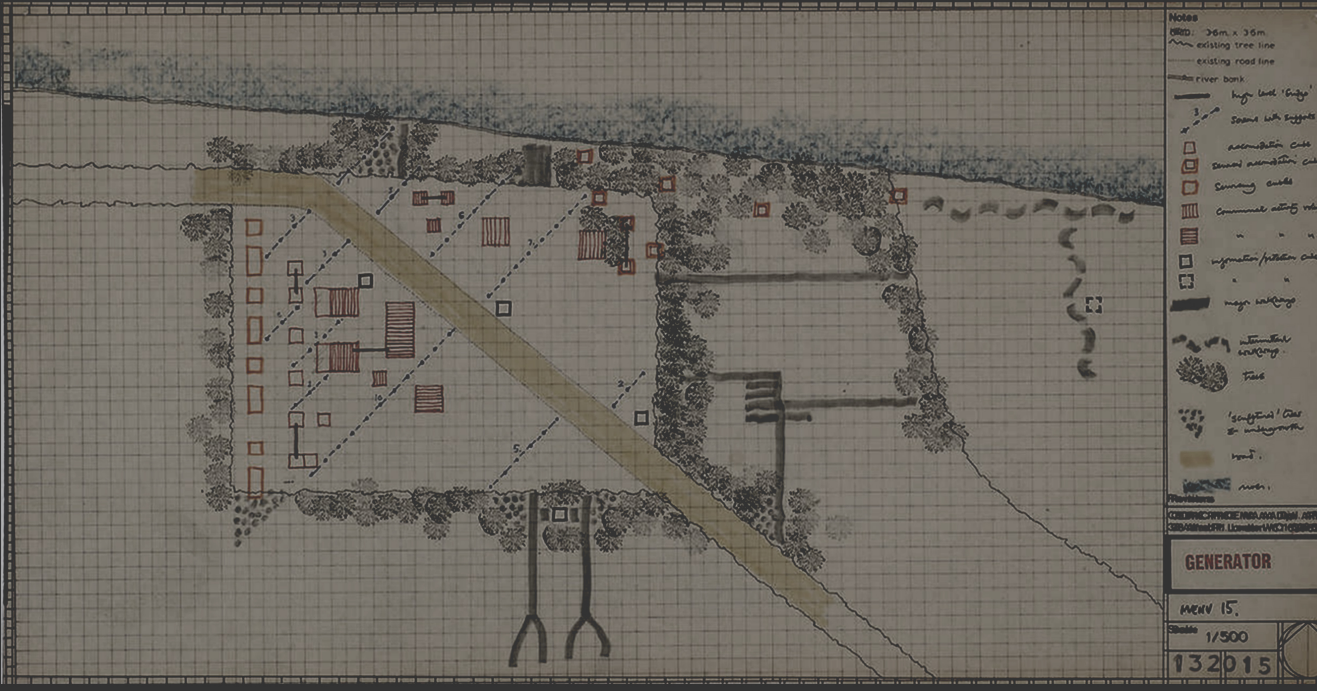
Το Generator αποτελεί ένα παράδειγμα σχεδιασμού που εξαρτάται σε μεγάλο βαθμό από το χρήστη. Είναι μία συνεχής διαδικασία προσαρμογής του χώρου, όπου ο χρήστης καλείται να καθορίσει το αποτέλεσμα, και να το προσαρμόσει στις ανάγκες του, δίνοντας έτσι την ευκαιρία να εξυπηρετηθεί ο ίδιος αλλά και τη δυνατότητα στο σύστημα το ίδιο να βαλτωθεί μέσα από τη χρήση.

DRIVING CAR	○
LISTENING TO CAR RADIO	○
MOWING LAWN	○
MAKING LOVE	○
DRINKING ALCOHOL	○
WRITING LETTERS	○
EATING GOOD FOOD	○
TALKING ON TELEPHONE	○
CHECKING DRAWINGS	○
DGLING WOMEN	○
ATTENDING MEETINGS	○
WALKING IN COUNTRY	○
PICKING NOSE	○
DREAMING (DURING DAY)	○
RUNNING	○
ARGUING WITH WIFE	○
KICKING A FOOTBALL	○
WATCHING TELEVISION	○
SMACKING CHILDREN	○
SMOKING CIGARETTES	○
HAVING HAIRCUT	○
SWIMMING	○
HAVING A SHOWER	○

- Computer
- Keyboard
- Non-Computer site

Στην περιοχή 2645 κατοίκων Marinaleda της Ανδαλουσίας επικρατεί η άποψη πως η γη δεν αποτελεί ιδιοκτησία, αλλά χρησιμοποιείται από κοινού προκειμένου να καλύψει με τον καλύτερο δυνατό τρόπο βιοτικές ανάγκες. Σκοπός των κατοίκων του χωριού ήταν να μετατραπεί το μέρος που διεκδίκησαν και κατέκτησαν, σε μια οικονομική και κοινωνική δημοκρατία. Για το λόγο αυτό μια από τις συλλογικές τους αποφάσεις ήταν να μετατρέψουν ολόκληρη την έκταση του χωριού σε δημόσιο χώρο, κοινωνικοποιώντας έτσι την κατοικία και δίνοντας σε όλους τους κατοίκους την ευκαιρία να καλύψουν την ανάγκη τους για στέγαση. Ο τρόπος που αυτό εφαρμόστηκε βασίστηκε στη δωρεάν παροχή υλικών μέσων, εργατών και αρχιτεκτόνων αλλά και στη καταβολή προσωπικής εργασίας του ίδιου του ενοίκου με μοναδική υποχρέωση την προσκόμιση εγγράφων ότι δεν του ανήκαν άλλες ιδιοκτησίες. Το αποτέλεσμα ήταν η δημιουργία κατοικιών με 90 τ.μ. χρηστικούς χώρους και 100 τ.μ. υπαίθριο χώρο για το οποίο ο κάτοικος πλήρωνε 15 ευρώ ενοίκιο - το ποσό αυτό προέκυπτε από την αξία που αποκτούσε το σίκημα μέσα από τις εργασίες κατασκευής του.

Σ19

Σ20

Σ21

Σ22

Σ23

Σ24

Η έλλειψη οικονομικών δομικών υλικών και η αυξημένη μόλυνση των ακτών από σκουπίδια, οδήγησαν στη δημιουργία ενός νέου τύπου τούβλου ως υλικό κατασκευής κατοικιών για τους οικονομικά ασθενέστερους κατοίκους. Ο Habraken συνδυάζοντας τις οικοδομικές ιδιότητες του γυαλιού και τη δυνατότητα ανακύκλωσης ενός μπουκαλιού μπίρας κατασκεύασε το WOB0 (World Bottle), το οποίο κατασκευάστηκε δοκιμαστικά το 1963.

Πρόκειται για ένα λειτουργικό τετραγωνισμένο μπουκάλι μπίρας, το οποίο σε οριζόντια θέση χρησιμοποιούνταν ως τούβλο. Ανά δύο πλευρές η επιφάνειά του διέθετε εξογκώματα ώστε να είναι αποτελεσματικότερη η χρήση κονιάματος και να σχηματίζεται τοιχοποιία με μεγαλύτερη ευκολία. Το πάνω και το κάτω μέρος κάθε μονάδας ήταν κατασκευασμένα έτσι ώστε να αλληλοσυμπληρώνονται τοποθετούμενα στην οριζόντια διεύθυνση. Για την αποφυγή προβλημάτων σε γωνίες και ανοίγματα υπήρχαν δύο διαθέσιμα μεγέθη - 50 και 35 εκατοστών. Για να κατασκευαστεί ένας χώρος 3 x 3 μέτρων απαιτούνταν 1000 μονάδες.

Ενώ το μπουκάλι, δεδομένης της επερχόμενης δεύτερης χρήσης του, απαιτούσε γυαλί μεγαλύτερου πάχους, το τετραγωνισμένο σχήμα του σήμαινε ευκολότερη φθορά στην εξωτερική του επιφάνεια. Επιπλέον λόγω αυτής της μορφής ήταν αδύνατον να γίνει ομαλή συναρμογή στις γωνίες.

Η κατασκευαστική μέθοδος που προέκυψε από τη χρήση αυτής της μονάδας αποτελούσε μια μέθοδο ιδιο-κατασκευής, που όμως λόγω των κατασκευαστικών μειονεκτημάτων, και της απροθυμίας της κατασκευαστικής εταιρείας να συνδέσει το όνομά της με κτίσματα χαμηλού κόστους οδήγησαν στη μη αποδοχή αυτού του συστήματος δόμησης.

Σ25

Σ26

Ο αρχικός σχεδιασμός, που προτάθηκε από το ίδιο το ίδρυμα, των εστιών της ιατρικής σχολής του πανεπιστημίου της Λουβαίν δεν ικανοποίησε επαρκώς τις ανάγκες και τις επιθυμίες των φοιτητών της ιατρικής σχολής με αποτέλεσμα να απορριφθεί. Με πρωτοβουλία των σπουδαστών, ανατέθηκε στον Lucien Kroll η ευθύνη για μια καινούρια πρόταση. Ο Kroll, επηρεασμένος από τις κοινωνικές και πολιτισμικές επαναστάσεις του 1960, προκειμένου να αντεπεξέλθει στις απαιτήσεις των χρηστών προσπάθησε να τους εμπλέξει στη σχεδιαστική διαδικασία από τα πρώτα στάδια μέσα από συμμετοχικές μεθόδους. Η άμεση συμμετοχή των χρηστών οδηγούσε στην εφαρμογή λύσεων που προέρχονταν από τη μελέτη των καθημερινών τους δραστηριοτήτων.

Ο Kroll δεν εφάρμοσε καμία ολοκληρωτική λογική στο κτίριο, αλλά προσπάθησε να προβλέψει τις μελλοντικές ανάγκες των φοιτητών μέσα από τη δημιουργία μιας προσαρμόσιμης, οικονομικής και υναρμολογούμενης δομής. Η μέθοδος αυτή του Kroll αποτέλεσε περισσότερο μέσο πειραματισμού παρά πρόταση τρόπου ζωής.

Το δομικό σύστημα των εστιών χαρακτηρίζεται από τα φαινομενικά αυθαίρετα τοποθετημένα υποστυλώματα σκυροδέματος, τα οποία δημιουργούν ανοίγματα ποικίλων μεγεθών και αποτρέπουν την επαναληψιμότητα συγκεκριμένων μονάδων δωματίων. Ωστόσο υπόκεινται σε έναν αρκετά μεγάλο και απελευθερωτικό κάρναβο, ο οποίος παράλληλα επέτρεπε την εύκολη τοποθέτηση τοιχίων και κουφωμάτων.

Η διαδικασία σχεδιασμού είχε ήδη διαιρεθεί στο δομικό σύστημα και την πλήρωσή του - παρόμοια λογική με αυτή του Habraken. Ο Kroll μέσα από τη δημιουργία διαφορετικών ομάδων εργασίας επέτρεψε στους φοιτητές να εκφράσουν με τον πιο άμεσο τρόπο τις επιθυμίες τους στο χώρο σχεδιάζοντας την επένδυση του κτιρίου, την τελική διαμόρφωση της εσωτερικής κάτοψης καθώς και τον απαραίτητο εξοπλισμό. Παρά το μεγάλο βαθμό ελευθερίας που τους παρείχε όμως φρόντισε μέσα από τον υφιστάμενο κάρναβο και τη δημιουργία καταλόγων επιμέρους μονάδων να διατηρήσει ένα σχετικό έλεγχο της κατάστασης προκειμένου να μη δημιουργηθούν έντονα κατασκευαστικά προβλήματα.

Σ27

Σ28

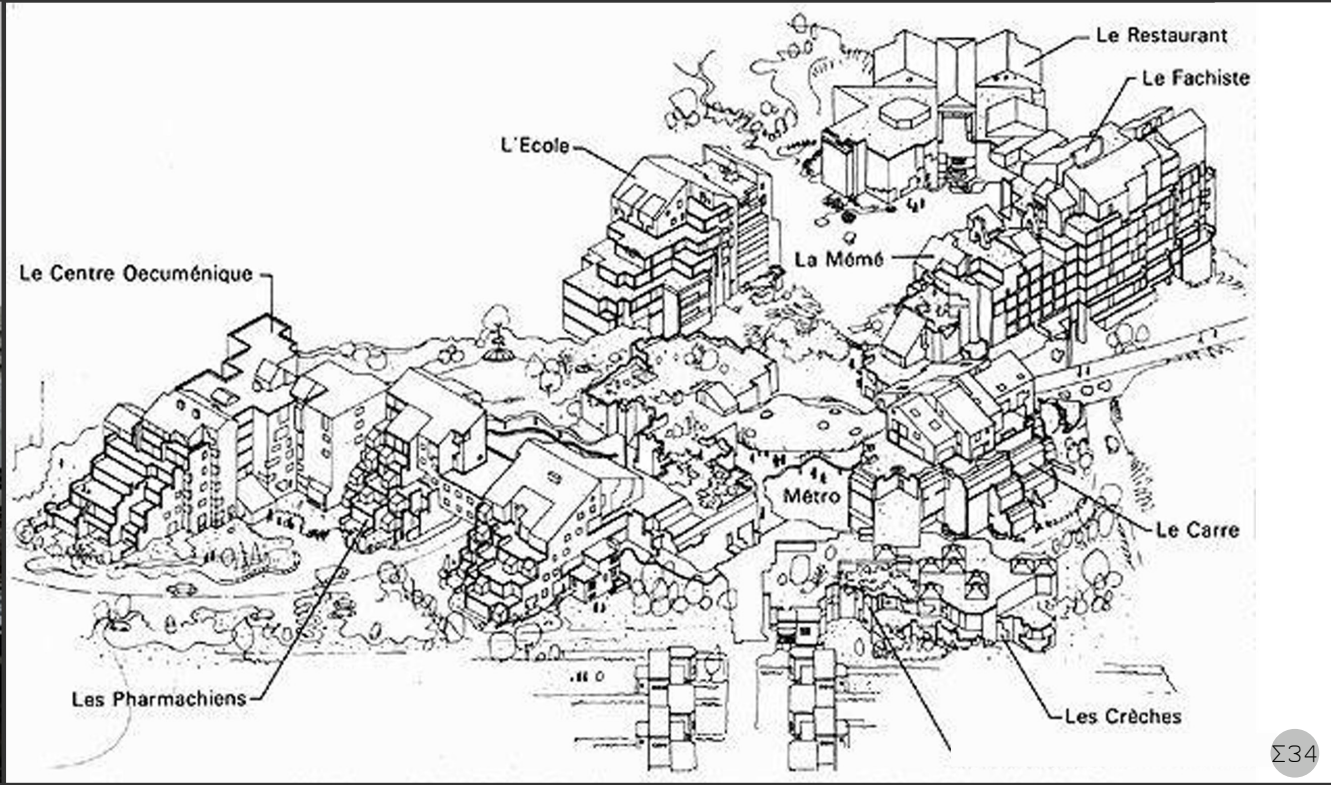
Σ32

Σ33

Σ29

Σ34

Σ30

Σ31

Σ35

Σ36

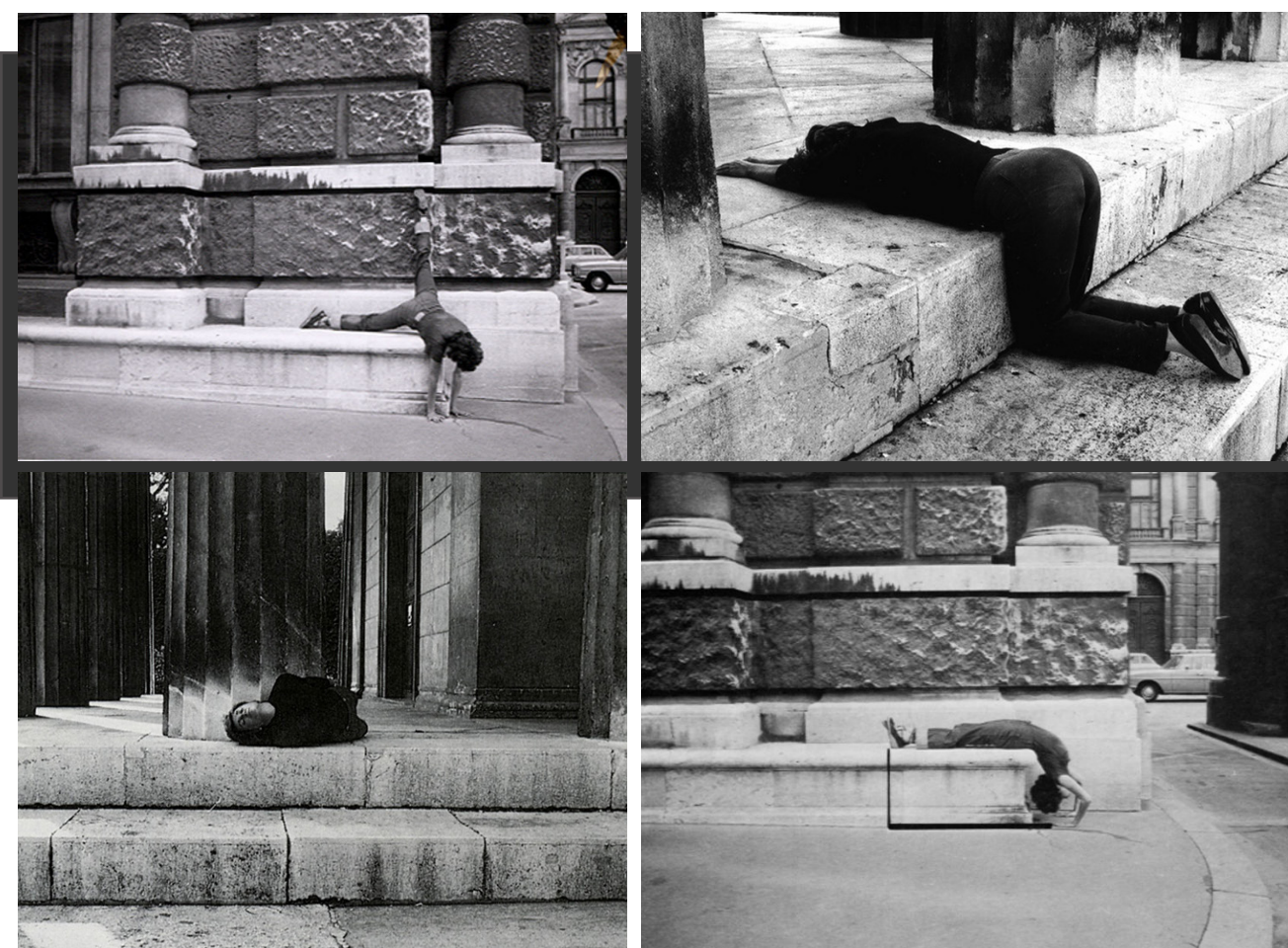
Σ37

ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ

Από την έρευνα στους σύγχρονους ετεροτοπικούς χώρους που αναλύθηκαν στο πρώτο μέρος της εργασίας αυτής, αντιλαμβάνεται κανείς ότι στις περιπτώσεις που η κανονιστική αρχή παρακάμπτεται και οι άνθρωποι εκφράζονται ελεύθερα - και με ακραίο τρόπο πολλές φορές - στο δομημένο περιβάλλον, δημιουργούνται **τόποι κοινωνικο-χωρικοί, που αποτελούν το άμεσο αποτύπωμα της δράσης τους**. Ο σκοπός της δράσης αυτής είναι συχνά αυτός της επιβίωσης (Torre David, Kowloon, slums και παραγκουπόλεις που αναφέρθηκαν στο πρώτο μέρος), και άλλες φορές η δράση αυτή προκύπτει από την ανάγκη επαναδιαπραγμάτευσης του ρόλου του δημόσιου χώρου στην καθημερινότητα (καταλήψεις και δράσεις σε πλατείες), την ανάγκη για εκπαίδευση, πολιτιστική δράση (κατάληψη λυρικής σκηνής, θέατρο εμπρός, κλπ). **Ο κοινός παρονομαστής όλων αυτών των προσπαθειών είναι η κοινωνική αξία που προσδίδεται στο χώρο μέσα από την "ενεργοποίησή" και χρήση του.**

Οι ετεροτοπικοί χώροι, ως τόποι που εκφράζεται "το διαφορετικό", όπου οι δυναμικές σχέσεις μεταξύ "κανονικότητας" και "απορρύθμισης" βρίσκουν χωρική έκφραση, είναι κομμάτια αναπόσπαστα από τις πόλεις όπου δημιουργούνται. Το πώς όμως εκφράζονται χωρικά, και τι αποτέλεσμα παράγουν εξαρτάται από το κοινωνικό, πολιτιστικό και πολιτικό πλαίσιο στο οποίο εντάσσονται την ατομική έκφραση του κάθε κατοίκου - προσλαμβάνουσες, πρότυπα, εικόνες - αλλά και την συλλογική - το κατά πόσον μέσα στο σύνολο μπορούν να συνδιαμορφώνονται και να αλληλοσηπεάζονται τα άτομα, εντείνοντας την συνοχή αλλά και την **ουσία του "συλλογικού" σαν τρόπο δράσης.**

Στα ακραία παραδείγματα που αναλύθηκαν, του Torre David και τις Kowloon Walled City, οι συνεντεύξεις των κατοίκων ήταν το εργαλείο αξιολόγησης των σχέσεων που αναπτύχθηκαν όχι μόνο μεταξύ των κατοίκων αλλά κυρίως με **το περιβάλλον που οι ίδιοι διαμόρφωσαν σαν αντικατοπτρισμό των αναγκών**

E40 BODY CONFIGURATIONS, pictures by Valie Export
 "η μορφή της παθητικής προσαρμογής στην πόλη"

και του τρόπου ζωής τους. Από τη μελέτη συνάγεται ότι η συμμετοχή του χρήστη στη διαδικασία διαμόρφωσης του δομημένου περιβάλλοντος είναι καθοριστική για την **δημιουργία ενός ισχυρού δεσμού ανθρώπου - τόπου**, ή πιο ειδικά κατοίκου - σπιτιού. Μπορούμε, συμπεραίνοντας, να γενικεύσουμε πως η οικειοποίηση του χώρου και η έκφραση του χρήστη μετατρέπουν έναν χώρο σε τόπο, με χαρακτήρα και ταυτότητα, που του έχει αποδώσει η δυναμική διαδικασία της χρήσης του, εμπλουτίζοντας τον, έτσι, με συμβολικά νοήματα.

Η συμβολική τάξη νοηματοδοτεί τον τόπο και επηρεάζει τις σχέσεις που αναπτύσσει ο άνθρωπος με αυτόν - την εμπειρία του *"βιωμένου χώρου"* (Norberg - Schultz, 2009: 13)³⁸. Έτσι, **ο χώρος επηρεάζεται και μετασχηματίζεται από τη χρήση**, αλλά αμφίδρομα, **ο άνθρωπος τροφοδοτείται με εικόνες και συναισθήματα από τον χώρο** που τον περιβάλλει. Ο συμμετοχικός σχεδιασμός επιδιώκει να ενισχύσει το χώρο με αυτά τα νοήματα, προκαλώντας συστηματικά τον αμφίδρομο συνεχρή επαναπροσδιορισμό της σχέσης του χώρου με το χρήστη. Οι τρόποι αναπτύσσονται μέσα από την ανάλυση σχεδιαστικών και κατασκευαστικών προτάσεων, μοντέλων κατοίκησης και χρήσης, που απαντούν στις κοινωνικές ανάγκες που υφίστανται. Έτσι η ουσία της συμμετοχικότητας εντοπίζεται μεταξύ άλλων και στην προσπάθεια για την **απόδοση της αίσθησης του οικείου μέσω της εμπλοκής του χρήστη** στις διαδικασίες.

Ενώ στις δομές που παρουσιάστηκαν, το ελεύθερο της πρωτοβουλίας και της δράσης αποτυπώνονται με μία αισθητική κολλάζ, στις πρακτικές του συμμετοχικού σχεδιασμού **τείνεται να εξισορροπείται η επιστημονική γνώση και η ελεύθερη έκφραση**, και να γίνεται εμφανές το αποτύπωμα όλων των εμπλεκόμενων στο αποτέλεσμα μερών. Πρόκειται λοιπόν για το **αποτύπωμα της συνεργασίας**, όπως ο Levi-Strauss περιγράφει, του "scientific" και του "savage mind". Στα έργα, για παράδειγμα των Elemental (Quinta Monroy, Monterrey), το αποτέλεσμα μορφώνεται από την σύνθεση των θραυσμάτων που δημιουργούν το χώρο με λογική κολλάζ -οι κατά περίπτωση ad hoc παρεμβάσεις των κατοίκων που συμβαίνουν σε συγκεκριμένους χώρους που προβλέπονται από τους αρχιτέκτονες και συμπληρώνουν τις σχεδιασμένες δομές. Φαίνεται λοιπόν ότι το τελικό αποτέλεσμα, όπου ο χρήστης ενεπλάκη στο σχεδιασμό αλλά και την κατασκευή του χώρου του, προσομοιάζει τις αυτοσχεδιαστικές επεμβάσεις στον Torre David και την Kowloon Walled City.

Η "γραμμή" όμως που διαχωρίζει τη δράση του χρήστη και του αρχιτέκτονα για να παραχθεί το βέλτιστο ως προς την εμπειρία του πρώτου αποτέλεσμα δεν είναι σαφής. Σε όλα τα πειραματικά παραδείγματα - που αναφέρονται στο δεύτερο μέρος της εργασίας, όπου η λεπτή αυτή γραμμή τοποθετούνταν σε άλλο σημείο κάθε φορά, δεν αποσαφηνίζεται το όριο αλλά σκιαγραφείται η πρακτική του συμμετοχικού σχεδιασμού σαν **διαδικασία και σαν λογική σχεδιασμού με κοινωνικό περιεχόμενο**. Ο συμμετοχικός σχεδιασμός, δηλαδή, δεν είναι μια σχεδιαστική απόφαση για ένα μεμονωμένο σημείο μίας μεγαλύτερης δομής, αλλά ένα σύστημα δράσης, μία πρακτική, μία μέθοδος με διευρυμένο πεδίο εφαρμογής. Το αποτέλεσμα που προκύπτει, λοιπόν, δεν είναι ένα τυπικό ως προς την ιδέα και τη σχεδίαση αποτέλεσμα, αλλά πολλά

πιθανά σενάρια που δίνουν τη δυνατότητα στον χρήστη να προσαρμοστεί στο περιβάλλον, αλλά και να το προσαρμόσει με τρόπο άμεσο, στο πλαίσιο των ποικίλων αλλά πεπερασμένων πάντα τρόπων που του διατίθενται.

Οι πρακτικές του συμμετοχικού σχεδιασμού που εντοπίστηκαν και αναλύθηκαν στην εργασία αυτή, δίνουν ένα εύρος σύγχρονων προσεγγίσεων. Σε όλες είναι κοινή η προσπάθεια το περιβάλλον να σχεδιαστεί, να δομηθεί και να αναπτυχθεί με τα **κριτήρια του χρήστη**. Έτσι, οι περιπτώσεις συμμετοχής σε όλη τη διαδικασία (σχεδιασμός, κατασκευή, χρήση) διευρύνουν το πεδίο δράσης, σε αντίθεση με περιπτώσεις όπου ο χρήστης συμμετέχει σχεδιαστικά (με την πιο συμβατική έννοια της πελατειακής σχέσης χρήστη αρχιτέκτονα) ή μόνο στη χρήση (με ευρήματα για σχετική προσαρμοστικότητα ενός απρόσωπα προσχεδιασμένου χώρου) που περιορίζουν τον *"δημιουργικό ρόλο"* -όπως περιγράφει ο Hill ότι δρα ο χρήστης στο συμμετοχικό σχεδιασμό.

Ο τρόπος με τον οποίο αναπτύσσονται και συνεχώς εξελίσσονται ως **δυναμικό αποτύπωμα** οι τόποι -όπως αναλύθηκε στο σχετικό κεφάλαιο - υπονοεί την άμεση σχέση που αναπτύσσουν με την έννοια του χρόνου. Ο χρόνος, που εισάγεται σαν παράμετρος σε διάφορες θεωρητικές προσεγγίσεις που αναφέρθηκαν στη μελέτη, είναι σημαντικός για την κατανόηση της διαφοράς μεταξύ ενός παγιωμένα σχεδιασμένου περιβάλλοντος, και ενός τόπου που ο χρήστης ή η κοινωνία ευρύτερα μεταβάλλει κατά βούληση ή οργανωμένα. Έτσι ο βιωμένος χώρος που στηρίζεται στην **ανάδειξη των διαφορετικών ταυτοτήτων**, αυτό που ο Lefebvre παρουσιάζει ως *"differential space"*, δημιουργεί αυτό που ορίζει ο Harvey ως *"χωροχρονικές ουτοπίες"* (Harvey, 2000: 183). Οι συνεχείς μετασχηματισμοί του περιβάλλοντος προκύπτουν από τον "γενικό κανόνα" ότι η ουτοπία του σήμερα είναι η δυστοπία του αύριο (Gillian, 1992: 300), δηλαδή την ανάδυση νέων αναγκών και τη συνεχή προσπάθεια για προσαρμογή του περιβάλλοντος για να καλυφθούν. Έτσι το αποτύπωμα της χρήσης και της οικειοποίησης **αναπτύσσεται οργανικά δημιουργώντας κοινωνικές και χωρικές δομές που μεταβάλλονται στο χρόνο όσο και οι ανάγκες, οι συνθήκες, οι λόγοι, αλλά και οι άνθρωποι**.

Ο συμμετοχικός σχεδιασμός, λοιπόν, δεν έχει ως αυτοσκοπό τη συμμετοχή, αλλά ως **αναγκαίο μέσο και εργαλείο**, για την εξασφάλιση μίας στενότερης σχέσης του ανθρώπου με τον τόπο. Η αίσθηση "οικειότητας", "ικανοποίησης", "ασφάλειας", "καταφύγιου", "σπιτιού" - λέξεις που χρησιμοποίησαν οι ίδιοι οι κάτοικοι για να περιγράψουν πως βιώνουν το χώρο που οι ίδιοι δημιούργησαν - δημιουργεί τόπους που αποτελούν, έστω προσωρινά, αυτό που περιγράφει ο Foucault ως **πραγμάτωση της ουτοπίας** (Foucault, 1984).

38 · Κατά τον Norberg Schulz "Ο "χώρος" δηλώνει την τρισδιάστατη οργάνωση των στοιχείων που συνθέτουν έναν τόπο, ενώ ο χαρακτήρας δηλώνει τη γενική "ατμόσφαιρα", η οποία είναι και η πλέον καθοριστική ιδιότητα οποιουδήποτε τόπου. Αντί του διαχωρισμού μεταξύ χώρου και χαρακτήρα θα ήταν βέβαια δυνατό να χρησιμοποιήσουμε μια συνολική έννοια, όπως εκείνη του "βιωμένου χώρου". " (Norberg - Schultz, 2009: 13)

BIBΛΙΑ

ALTHOUSSER, Louis. 1978. *Θέσεις*. Αθήνα: Θεμέλιο.

ALTMAN, Irwin and WERNER, M. Carol (eds). 1985. *Home Environments*. New York: Plenum Press.
 > DOVEY, Kim. *Home and Homelessness*.

AWAN, Nishat, SCHNEIDER, Tatjana and TILL, Jeremy. 2011. *Spacial Agency: Other Ways of Doing Architecture*. New York, London: Routledge.

BENDIGSEN, Jonas. 2008. *The Places We Live*. New York: Aperture.

BENNIS, Warren and SLATER Philip. 1998. *The Temporary Society*. San Francisco: Jossey Bass.

BOYNE, Roy. 1990. *Foucault and Derrida*. New York, London: Routledge.

BRILLEMBURG, Alfredo and KLUMPNER, Hubert (eds). 2012. *Torre David: Informal Vertical Communities*. Zürich: Lars-Müller Publishers

BUNDELL-JONES, Peter, PETRESCU, Doina, and TILL, Jeremy (eds). 2005. *Architecture and Participation*. New York: Spon Press.
 > DE CARLO, Giancarlo. *Architecture's Public*. pp.3-18.

CANIZARO, Vincent (ed). 2007. *Architectural Regionalism: Collected Writings on Place, Identity, Modernity and Tradition*. New York: Princeton Architectural Press.

> BELLUSCHI, Pietro. 2007. *The Meaning of Regionalism in Architecture*. pp.320-325.

CHRISTOPHER, Alexander. 1979. *A Timeless way of Building*. New York: Oxford University Press.

COLLIN, Ward. 1974. *Tenants Take Over*. London: Architectural Press.

DAVIS, Mike. 2007. *Planet of Slums*. New York, London: Verso.

DE CERTEAU, Michel. 1988. *The Practice of Everyday Life*. Berkeley, Los Angeles, London: University of California Press.

DERRIDA, Jacques. 2001. *Writing and Difference*. New York, London: Routledge.

FORTY, Andrian. 2004. *Words and Buildings: A Vocabulary of Modern Architecture*. London: Thames and Hudson.

FOUCAULT, Michel. 1994. *The Order of Things: An Archaeology of the Human Sciences*. New York: Random House.

GILLIAN, Rose. 1992. *The Broken Middle: Out of our Ancient History*. Oxford: Blackwell.

GOONEWARDENA, Kanishka, KIPFER, Stefan, MILGROM, Richard, and SCHMID, Christian (eds). 2008. *Space, Difference and Everyday Life: Reading Henri Lefebvre*. New York, London: Routledge.

> MILGROM, Richard. Lucien Kroll: Design, Difference, Everyday Life

GIRARD, Greg and LAMBOT, Ian (eds). *City of Darkness: Life in Kowloon Walled City*. 1993. London: Watermark Publications

HABRAKEN, John. 2000 *The Structure of the Ordinary: Form and Control in the Built Environment*.

HABRAKEN, John. 2011. *Supports: An Alternative to Mass Housing*. London: Urban International Press. Cambridge: MIT Press

HAMDI, Nabeel. 2010. *The Placemaker's Guide to Building Community: Planning, Design and Placemaking in Practice*. London: Earthscan.

HARVEY, David. 2000. *Spaces of Hope*. Berkeley: University of California Press.

HATCH, Richard (ed). 1984. *The Scope of Social Architecture*. New York: Van Nostrand Reinhold.
 > KROLL, Lucien. *Anarchitecture*.

HEGEL, Georg. 1977. *The Phenomenology of Spirit*. Oxford: Oxford University Press.

HILL, Jonathan (ed). 1998. *Occupying Architecture: Between the Architect and the User*. New York, London: Routledge.

> TILL, Jeremy. *Architecture of the Impure Community*.

HILL, Jonathan. 2005. *Actions of Architecture: Architects and Creative Users*. New York, London: Routledge.

HOLSTON, James and AP-PADURAI, Arjun. 1999. *Cities and Citizenship*. Durham: Duke University Press.

HUGHES, Jonathan and SADLER, Simon (eds). 2000. *Non-Plan: Essays on Freedom, Participation and Change in Modern Architecture and Urbanism*. New York, London: Routledge.

JENCKS, Charles and SILVER, Nathan. 2013. *Adhocism: The Case for Improvisation*. Cambridge: MIT Press.

KROLL, Lucien. 1987. *Architecture of Complexity*. Cambridge: MIT Press.

LAMBOT, Ian and GIRARD, Greg. 1999. *City of Darkness: Life in Kowloon Walled City*. London: Watermark Publications

LEFEBVRE, Henri. 1974. *The Production of Space*. Oxford: Blackwell.

LEFEBVRE, Henri. 1991. *The Critique of Everyday Life*. New York, London: Verso.

LEFEBVRE, Henri. 2003. *The Urban Revolution*. Minneapolis, London: University of Minnesota.

LEFEBVRE, Henri. 2009. *State, Space, World: Selected Essays*. London, Minneapolis: University of Minnesota Press.

LÉVI-STRAUSS, Claude. 1977. Αγρια Σκέψη. Αθήνα: Παπαζήση.

LÉVY, Pierre. 1999. *Δυνητική Πραγματικότητα, Η φιλοσοφία του Πολιτισμού και του Κυβερνοχώρου*. Αθήνα: Κριτική.

MARCOS, Rosa and WEILAND, Ute (eds). 2013. *Handmade Urbanism: Mumbai, São Paulo, Istanbul, Mexico City, Cape Town: From Community Initiatives to Participatory Models*. Berlin: Jovis.

MAUDLIN, Daniel and VEL-LINGA, Marcel. 2014. *Consuming Architecture. On the Occupation, Appropriation, and Interpretation of Buildings*. New York, London: Routledge.

MEAD, George Herbert. 1934. *Mind, Self and Society: From the Standpoint of a Social Behaviourist*. Chicago: University of Chicago Press.

MORAN, Dermot and MOONEY, Timothy, (eds). 2002. *The Phenomenology Reader*. New York: Routledge.

> DERRIDA, Jacques. *Differance*.

NATES, Nick and KNEVITT, Charles. 1987. *Community Architecture*. London: Penguin.

NORBERG-SCHULTZ, Christian. 1971. *Existence, Space and Architecture*. London: Praeger Publishers.

NORBERG-SCHULTZ, Christian. 2009. *Genius Loci: Το πνεύμα του τόπου*. Αθήνα: Πανεπιστημιακές Εκδόσεις ΕΜΠ.

PEZZOLI, Keith. 1998. *Human Settlements and Planning for Ecological Sustainability*. London, Cambridge: The MIT Press.

RUDOLFSKY, Bernard. 1964. *Architecture Without Architects. An Introduction to Non-Pedigreed Architecture*. New York: Museum of Modern Arts.

SOJA, Edward. 1996. *Third-space. Journeys to Los Angeles and Other Real - and- Imagined Places*. New York: Blackwell.

STEVENS-CURL, James and VILSON, Susan. 1999. *The Oxford Dictionary of Architecture*. Oxford: Oxford University Press.

TAFURI, Manfredo. 1990. *The Sphere and the Labyrinth. Avant Gardes and Architecture from Piranesi to the 1970's*. Cambridge, London: MIT Press.

TILL, Jeremy and SCHNEIDER, Tatjana. 2007. *Flexible Housing*. London, New York: Routledge

TILL, Jeremy. 2009. *Architecture Depends*. Cambridge, London: MIT Press

TILL, Jeremy, AWAN, Nishat and SCHNEIDER, Tatjana. 2011. *Spacial Agency: Other Ways of Doing Architecture*. New York, London: Routledge.

WATSON, Sophie and GIBSON, Katherine (eds). 1995. *Postmodern Cities and Spaces*. New York: Blackwell.

> GENOCCHIO, Benjamin. *Discourse, Discontinuity, Difference: The Question of "Other Spaces"*.

WOODS, Lebbeus. 1992. *Anarchitecture: Architecture as a Political Act*. London: Academy Publication.

ZIZEK, Slavoj. 1989. *The Sublime Object of Ideology*. New York, London: Verso.

ΛΕΦΑΣ, Παύλος. 2008. *Αρχιτεκτονική και Κατοίκηση: Από τον Heidegger στον Koolhaas*. Αθήνα: Πλέθρον.

> HEIDEGGER, Martin. *Χτίζουμε, Κατοικούμε, Στοχαζόμαστε*. pp.225-40.

ΣΤΑΥΡΙΔΗΣ, Σταύρος. 1990. *Η Συμβολική Σχέση με το Χώρα*. Αθήνα: Κάλβος.

ΣΤΑΥΡΙΔΗΣ, Σταύρος. 2010. *Μετέωροι Χώροι της Ετερότητας*. Αθήνα: Αλεξάνδρεια.

ΦΙΛΙΠΠΙΔΗΣ, Δημήτρης και RAPOPORT, Amos. 2010. *Ανώνυμα Αρχιτεκτονική και Πολιτιστικοί Παράγοντες*. Αθήνα: Μέλισσα

ΑΡΘΡΑ

ALEXANDER, Christopher. 1965. *A City is not a Tree*. Architectural Forum, April, pp.58-62.

BANHAM, Rayner, BARKER Paul, HALL Peter, and PRICE Cedric. 1969. *Non-Plan: An Experiment in Freedom*. New Society, 20 March, pp.435-443.

DROB, Sanford. 2009. *The Concept of Desire in Hegel, Freud, Sartre and Lacan*. Margins Psychological Forum. 26 January

FARAH, Habib and KHOSRO SAHHAF, Sayyed Mohammad. 2012. *Christian Norberg-Shultz and the Existential Space*. International Journal of Architecture and Urban Development. Winter.

FOUCAULT, Michel. 1984. *Of Other Spaces: Utopias and Heterotopias*. *Architecture, Mouvement, Continuité*. October, pp.46-9.

HEYDEN, Mathias. 2008. *Evolving Participatory Design: A Report from Berlin, Reaching Beyond*. Field Journal. October, pp.31-46

TILL, Jeremy and SCHNEIDER, Tatjana. 2005. *Flexible Housing: The Means to the End*. ARQ (Architectural Research Quarterly), Sep-Dec, pp.287-296.

YIANNΟΥDES, Socrates. *Actor-networks in Le Corbusier's housing project at Pessac*. Fusion Journal. -πηγή: <http://www.fusion-journal.com/issue/006-fusion-the-rise-and-fall-of-social-housing-future-directions/actor-networks-in-le-corbusiers-housing-project-at-pessac> [accessed 21/08/2015]

ΚΥΒΕΛΟΥ, Ευαγγελία. 2009. *Ανάγκη, Επιθυμία, Αίτημα*. Τετράδια Ψυχιατρικής, Μάρτιος.

ΣΤΑΥΡΙΔΗΣ, Σταύρος. 1998. *Οι χώροι της ουτοπίας και η ετεροτοπία: στο κατώφλι της σχέσης με το διαφορετικό*. Ουτοπίες, Οκτώβρης.

ΠΡΑΚΤΙΚΑ ΣΥΝΕΔΡΙΩΝ

HEYNEN, Hilde and DE MEULDER, Bruno (eds). 2005. *The Rise of Heterotopia. Public Space and the Architecture of the Everyday in a Post-Civil Society*. Leuven: EAAE (European Association of Architectural Education).

> ALLWEIL, Yael. *Public Space Heterotopias - Heterotopias of masculinity along the Tel-Aviv shoreline*. pp.9-23.

> GENZATTI, Marco. 2005. *Conflicting Heterotopias*. pp.60-70.

TRIGG, Randall, IRWIN-ANDERSON, Susan, and DYKSTRA - ERICKSON Elisabeth, (eds). 1994. *Proceedings of the 3rd Biennial Participatory Design Conference*. North Carolina: (PDC) Participatory Design Conferences -πηγή: <http://ojs.ruc.dk/index.php/pdc/issue/view/68> [accessed 21/08/2015]

> BØDKER, Susanne. *Creating Conditions for Participation: Conflicts and Resources in Systems Development*. pp.13-20.

ΕΚΘΕΣΕΙΣ - ΚΑΤΑΛΟΓΟΙ ΕΚΘΕΣΕΩΝ

SACCHETTI, Vera, RAHAGOPAL, Avinash and TAMAR, Shafrir (eds). 2012. *Adhoc-racy Reader - Istanbul Design Biennial Exhibition Catalogue*, Istanbul: Istanbul Foundation for Culture and Arts

> PELIN, Tan. *Giancarlo De Carlo and Critical Participation*. pp. 80-83.

Adhoc-racy. 1st Istanbul Design Biennial. Oct-Dec 2012. GRIMA, Joseph, (curators). Istanbul: Istanbul Foundation for Culture and Arts.

Adhoc-racy Athens: From making things to making the commons. Apr-Jul 2015. DPR-BARCELONA (BARAONA POHL, Ethel and REYES NAJERA, César) and PELIN, Tan, (curators). Athens: Onassis Cultural Centre.

Common Ground. 13th International Architecture Exhibition. Aug-Nov 2012. CHIPPERFIELD, David, (curator). Venezia: La Biennale di Venezia

The Places We Live. June 2008. BENEDIGSEN, Jonas, (curator). Oslo: The Nobel Peace Center -πηγή: www.theplaceswelive.com [accessed 21/08/2015]

Ετεροτοπίες. 1η Μπιενάλε Σύγχρονης Τέχνης της Θεσσαλονίκης. May-Sep 2007. ΤΣΑΡΑΣ, Γιώργος, ΤΣΑΝΤΣΑΝΟΓΛΟΥ, Μαρία, (curators). Θεσσαλονίκη: Κρατικό Μουσείο Σύγχρονης Τέχνης

ΙΣΤΟΤΟΠΟΙ [21/08/2015]

TORRE DAVID

<<http://torredavid.com/>>
<https://www.youtube.com/watch?v=Er_xHdR3Us4>
<<https://www.youtube.com/watch?v=v1p9jLUW0k>>
<<https://www.youtube.com/watch?v=YmzkIVLwLA>>
<<https://www.youtube.com/watch?v=lDVL522hlc8>>
<https://www.youtube.com/watch?v=5KxZfsU_Xtw>
<<https://www.youtube.com/watch?v=4ZrCzgpPT8>>
<<https://www.youtube.com/watch?v=nwjLpGWb2NA>>
<<https://vimeo.com/49094660>>
<<https://vimeo.com/100752974>>

KOWLOON WALLED CITY

<[https://participation-dictionary.wordpress.com/2014/04/25/c-for-](https://participation-dictionary.wordpress.com/2014/04/25/c-for-walled-city-community-committee/)

walled-city-community-committee/>
<<http://cityofdarkness.co.uk/>>
<<https://prezi.com/t0yuosjsrbxo/kowloon-walled-city-in-transformation/>>
<<http://www.bbc.com/news/world-asia-pacific-16526765>>
<<http://projects.wsj.com/kw-c/#chapter=people>>
<<https://www.youtube.com/watch?v=HgFLmiW0liE>>
<https://www.youtube.com/watch?v=dj_8ucS3lMY>
<<https://www.youtube.com/watch?v=Lby9P3ms1lw>>
<https://www.youtube.com/watch?v=x29vVQiv4_o>
<<https://www.youtube.com/watch?v=0SnvqBhWU0c>>
<<https://www.youtube.com/watch?v=TmqlxjTSc8w>>
<https://www.youtube.com/watch?v=No_vQ8FiQiw>
<<https://www.youtube.com/watch?v=JMwbifx00A0>>
<<https://www.youtube.com/watch?v=EQRhMBJBIR0>>
<https://www.youtube.com/watch?v=zH8Me_N4uSY>
<<https://www.youtube.com/watch?v=puDdNLQ65w>>
<<https://www.youtube.com/watch?v=JzfKzCWqKvA>>

FOUCAULT

ελληνική μετάφραση του κειμένου Of Other Spaces: Utopias and Heterotopias <http://biennalel.thessalonikibiennale.gr/pdf/MICHEL_FOUCAULT_HETEROtopias_GR.pdf>

LACAN

<<https://www.cla.purdue.edu/english/theory/psychoanalysis/definitions/symbolicorder.html>>

LEVINAS

< <http://plato.stanford.edu/entries/levinas/#Log0th-ThaBei>>

DE CARLO

< <http://www.spatialagency.net/database/giancarlo.de.carlo>>
<<http://www.team10online.org/>>

HABRAKEN

<<http://www.spatialagency.net/database/john.habraken>>

ΣΥΜΜΕΤΟΧΙΚΟΤΗΤΑ

<<http://www.spatialagency.net/>>
<<http://www.spatialagency.net/database/participation.1970s>>
<<http://www.jeremytill.net/>>
<<http://www.newyorker.com/magazine/2014/01/13/making-it-2>>

QUINTA MONROY

<<http://incrementalhouse.blogspot.gr/2008/10/chile-quinta-monroy.html>>
<<http://www.divisare.com/authors/30199-elemental-alejandra-aravena>>
<<http://www.archdaily.com/280082/elemental-incremental-housing-and-participatory-design-manual>>
<<http://alejandraravena.com/obras/vivienda-housing/elemental/>>

MONTERREY HOUSING

<<http://www.archdaily.com/52202/monterrey-housing-elemental>>
<<http://alejandraravena.com/obras/vivienda-housing/elemental/>>

MANUFACTURED SITES

<<http://urbanchange.eu/2008/07/24/ted-dy-cruz-bottom-up-architecture/>>

<<http://www.california-architects.com/en/estudio/>>
<<http://dividedcitiesnyit.blogspot.gr/2010/02/ted-dy-cruz-project.html>>
<<http://www.nathangibbs.com/2006/04/21/teddy-cruz-on-border-cities-tactics-of-encroachment/>>

<<http://aliciapatterson.org/stories/maquiladora-workers-get-homes-their-own>>

CEDRIC PRICE

< <http://www.spatialagency.net/database/price>>
<<http://cel.cca.qc.ca/bs.aspx?langID=1#a=kw&s=GENERATOR&d=API44.S2.D100&nr=1&p=1&nq=2>>

MARINALEDA

< <http://www.spatialagency.net/database/how/appropriation/marinaleda>>
<<http://ourworld.unu.edu/en/the-spanish-town-where-people-come-before-profit>>
<<http://www.marinaleda.com/viviendas.htm>>
<<http://www.thepolisblog.org/2012/09/marinaleda-road-to-utopia.html>>

WOBO

<<http://www.archdaily.com/348692/heineken-wobo-when-beer-met-architecture>>

MAISON MEDICAL FACULTY HOUSING

< <http://homeusers.brutele.be/kroll/>>
<<http://www.domusweb.it/en/architecture/2010/06/30/lucien-kroll-utopia-interrupted.html>>

<http://www.greatbuildings.com/buildings/MedicalFaculty_Housing.html>

<http://www.cesb.cz/cesb13/proceedings/5_tools/CESB13_1202.pdf>

ΕΡΕΥΝΗΤΙΚΕΣ ΕΡΓΑΣΙΕΣ

BALLABEN Hamada Felipe. 2014. *Transformation Through Participation: Socially Engaged Practices in South America and Europe*. University of Westminster, School of Architecture and the Build Environment.

HO SIU-FONG, Betty. 1986. *Redevelopment of Kowloon Walled City: A Feasibility Study*. University of Hong Kong.

ΑΠΟΣΤΟΛΙΔΗΣ, Τόλης και ΕΞΑΜΗΛΙΩΤΟΥ, Κατερίνα. 2010. *Ετερο-τοπίες*. Δημοκρίτειο Πανεπιστήμιο Θράκης, Τμήμα Αρχιτεκτόνων Μηχανικών.

ΑΡΓΥΡΗΣ, Μάνος. 2012. *Συζητώντας για την Ετεροτοπία - Οι Χωροχρονικές Εμπειρίες των "Τεράτων"*. Εθνικό Μετσόβειο Πολυτεχνείο. Τμήμα Αρχιτεκτόνων Μηχανικών.

ΒΑΣΙΛΕΙΟΥ, Άννα και ΧΑΡΙΣΗ, Αναστασία. 2013. *What if... To αίνιγμα του Lebbeus Woods*. Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης, Τμήμα Αρχιτεκτόνων Μηχανικών.

ΚΟΛΟΚΥΘΑΚΟΥ, Δώρα-Δανάη. 2015. *Ιχνογραφώντας στην πόλη: τα Locative Media στις "διάχυτες" περιπλανήσεις*. Πολυτεχνείο Κρήτης, Τμήμα Αρχιτεκτόνων Μηχανικών.

ΛΑΣΗΘΙΩΤΑΚΗ, Μελίνα και **ΠΑΛΑΙΟΓΙΑΝΝΗ**, Παντελίτσα. 2013. *Ερμηνεύοντας τις αυτοσχεδιαστικές πρακτικές οικειοποίησης του χώρου σε αστικές περιοχές εποικισμού / η περίπτωση των όψεων του φαναριού*. Πολυτεχνείο Κρήτης, Τμήμα Αρχιτεκτόνων Μηχανικών.

ΧΡΙΣΤΑΚΟΠΟΥΛΟΥ, Ισμήνη. 2010. *Ευέλικτη Αρχιτεκτονική: Ο Σχεδιασμός Χώρων Αλληλεπίδρασης και Συμμετοχής*. Πολυτεχνείο Κρήτης, Τμήμα Αρχιτεκτόνων Μηχανικών.

ΠΗΓΕΣ ΕΙΚΟΝΩΝ

E 1 · <http://issuu.com/rochus.hinkel/docs/notions_of_space>
2 ·
3 · 4 · <προσωπικό αρχείο>
5 · 6 · 7 · <<http://cultura-colectiva.com/abso-lut-originality-la-experi-encia-con-el-azul-cobalto-de-yves-klein/>>
8 · <<http://thestorybehind-thefaces.com/2011/12/15/men-getting-women-naked-and-yves-klein-female-nudity-in-art/>>
9 · <[\[prints-and-textiles-by-hannah-waldron/\]\(http://prints-and-textiles-by-hannah-waldron/\)>
10 · <<http://www.design-boom.com/art/favela-painting-by-haas-hahn/>>
11 · <<http://thedraftery.com/archive/no-109/>>
12 · <\[http://kunstundreisen.com/wp-content/uploads/2014/05/JR_riodejaneiro_favela_streetart.jpg\]\(http://kunstundreisen.com/wp-content/uploads/2014/05/JR_riodejaneiro_favela_streetart.jpg\)>
13 · <<http://www.theguardian.com/global-development-professionals-network/2013/dec/18/sustainable-waster-waste-water-development-cities>>
14 · <<https://www.flickr.com/photos/raeallen/6707286/>>
15 · <<http://fineartamerica.com/featured/lima-peru-david-milne.html>>
16 · <<http://bigpicture.ru/?p=164916>>
17 · <<http://www.archdaily.com.br/br/627662/episodio-6-da-serie-rebel-architecture-da-al-jazeera-the-pe-dreiro-and-the-master-planner/5421cdb-0c07a8086fc000105>>
18 · <<http://daseyn.blogspot.gr/2013/04/architettura-medievale-7-finiamo.html>>
19 · <<http://junshi.xilu.com/20140129/1000010000278829.html>>
20 · <\[http://www.jewsnews.co.il/2013/12/01/strange-places-around-the-globe-masuleh-iran\]\(http://www.jewsnews.co.il/2013/12/01/strange-places-around-the-globe-masuleh-iran/\)>
21 · <\[http://www.veethi.com/places/kolkata-kolkata-yellow-taxi-photo_full-size-3647.htm\]\(http://www.veethi.com/places/kolkata-kolkata-yellow-taxi-photo_full-size-3647.htm\)>
22 · <\[http://www.boamistura.com/somos_luz.html\]\(http://www.boamistura.com/somos_luz.html\)>
23 · <<http://www.todoporl-apraxis.es/?p=607>>
24 · <<http://yo-michelfoucault.blogspot.gr/>>
25 · <\[\\[com/2015/08/04/storytelling-with-forms-and-patterns-prints-and-textiles-by-hannah-waldron/\\]\\(http://com/2015/08/04/storytelling-with-forms-and-patterns-prints-and-textiles-by-hannah-waldron/\\)>
26 · <<http://www.todoporl-apraxis.es/?p=1617>>
27 · <<http://dip9.aaschool.ac.uk/author/ioana/page/2/>>
28 · <<http://www.olmuart.cz/en/collections/graphic-art--39/giovanni-battista-piranesi--77/>>
29 · <<https://lebeuswoods.files.wordpress.com/2010/04/lwblog-huer-13.jpg>>
30 · <<http://grial4.usal.es/MIH/parisBuildings/resource1.html>>
31 · <<http://www.thepolisblog.org/2012/11/the-epic-spaces-of-tom-gauld.html>>
32 · \\[Nates et. al., 1987: 28-30\\]
33 · \\[Jencks et. al., 2013: xix\\]
34 · \\[Hamdi, 2010: 121\\]
35 · <<http://www.spatialagency.net/database/whole-earth.catalog>>
36 · <<https://postercompetition.wordpress.com/reappropriation-of-the-city-tirana/>>
37 · \\[Krier, 2009: 280 - 281\\]
38 · \\[Hamdi, 2010: 90\\]
39 · <<http://cargocollective.com/dorimardelrio/filter/perry-kulper/DRAWING-SPEEDS>>
40 · <<http://socks-studio.com/2015/01/25/adaptation-assimilation-imposition-body-configurations-by-valie-export-1972-76/>>
41 · <<http://rawcolor.nl/project/?id=317&type=ownProduction>>\]\(http://socks-studio.</p>
</div>
<div data-bbox=\)](http://socks-studio.com/2015/08/04/storytelling-with-forms-and-patterns-</p>
</div>
<div data-bbox=)

TORRE DAVID

T 1 · <http://www.vice.com/en_au/read/atlas-hoods-venezuelas-skyscraper-slum> 2 · 3 · <<http://galleryhip.com/iwan-baan-torre-david.html>> 4 · <<http://www.theguardian.com/cities/gallery/2014/feb/12/la-torre-david-vertical-slum-caracas-venezuela-tower>> 5 · 6 · <<http://galleryhip.com/iwan-baan-torre-david.html>> 7 · <<http://www.dezeen.com/2012/09/06/iwan-baan-on-torre-david/>> 8 · 9 · <<http://galleryhip.com/iwan-baan-torre-david.html>> 10 · <<http://www.globartmag.com/2012/09/02/leone-doro-biennale-architettura-venezia-2012-mcguirk-urban-think-tank-bann/>> 11 · <<http://obsessivecollectors.com/all-images/page/428>> 12 · <<http://galleryhip.com/iwan-baan-torre-david.html>> 13 · <<https://www.youtube.com/watch?v=YmzkLVLwLA>> 14 · <<http://galleryhip.com/iwan-baan-torre-david.html>> 15 · <<http://www.the-booklist.com/2012/12/una-torre-da-leone-doro.html>> 16 · <<http://galleryhip.com/iwan-baan-torre-david.html>> 17 · <<https://www.youtube.com/watch?v=YmzkLVLwLA>> 18 · <<http://galleryhip.com/iwan-baan-torre-david.html>> 19 · <<https://www.youtube.com/watch?v=v1p9jLQUW0k>> 20 · 21 · <<https://www.youtube.com/watch?v=YmzkLVLwLA>> 22 · <<https://www.youtube.com/watch?v=2vn-mmqVc0FQ>

> 23 · <<https://www.youtube.com/watch?v=YmzkLVLwLA>> 24 · 25 · 26 · [Brillemburg et al., 2012]
27 · <<https://www.tumblr.com/search/verticalslums>> 28 · <<https://www.youtube.com/watch?v=IDVL522hlc8>> 29 · [Brillemburg et al., 2012]
30 · <<http://www.globebartmag.com/2012/09/02/leone-doro-biennale-architettura-venezia-2012-mcguirk-urban-think-tank-bann/>> 31 · <<http://www.theguardian.com/artanddesign/gallery/2014/apr/03/tower-david-caracas-venezuela-in-pictures>> 32 · 33 · 34 · <<http://www.dezeen.com/2012/09/06/iwan-baan-on-torre-david/>> 35 · <<http://archinect.com/features/article/124819398/interview-with-alfredo-brillembourg-founder-of-urban-think-tank>> 36 · <<http://www.globebartmag.com/2012/09/02/leone-doro-biennale-architettura-venezia-2012-mcguirk-urban-think-tank-bann/>> 37 · [Brillemburg et al., 2012]
38 · <<http://www.theguardian.com/cities/gallery/2014/feb/12/la-torre-david-vertical-slum-caracas-venezuela-tower>> 39 · <<http://galleryhip.com/iwan-baan-torre-david.html>> 40 · <<http://www.thepolisblog.org/2012/01/polis-picks-best-architecture-and.html>> 41 · <<http://obsessivecollectors.com/all-images/page/428>> 42 · <[\[ras-photos-offer-an-intimate-glimpse-of-life-inside-the-torre-david/\]\(http://ras-photos-offer-an-intimate-glimpse-of-life-inside-the-torre-david/\)> · 43 · <<http://www.dezeen.com/2014/07/24/torre-david-mass-eviction-urban-think-tank-response/>> 44 · <<http://www.archdaily.com.br/br/country/venezuela>> 45 · <<http://architecturez.net/pst/az-cf-32000-1299046403>>](http://architizer.com/blog/alejandro-cegar-</p>
</div>
<div data-bbox=)

KOWLOON WALLED CITY

K 1 · [Girard et. al., 1993: 79-77]
2 · <http://cityofdarkness.co.uk/category/the_city/> 3 · <<http://www.doobybrain.com/2013/11/10/hi-res-images-life-kowloon-walled-city/>> 4 · <<http://www.archdaily.com/493900/the-architecture-of-kowloon-walled-city-an-excerpt-from-city-of-darkness-revisited/5341952ec07a8091a0000130>> 5 · <<http://www.archdaily.com/493900/the-architecture-of-kowloon-walled-city-an-excerpt-from-city-of-darkness-revisited/53419514c07a809fab0000de>> 6 · <<http://www.messynessychic.com/2013/04/22/anywhere-but-here-kowloon-city/>> 7 · <<http://www.archdaily.com/493900/the-architecture-of-kowloon-walled-city-an-excerpt-from-city-of-darkness-revisited>> 8 · <http://cityofdarkness.co.uk/category/the_city/> 9 · <<http://hongwrong.com/kowloon-walled-city/>>

10 · (Girard et. al., 1993: 20)
 11 · (ό.π.: 126)
 12 · (ό.π.: 21)
 13 · (ό.π.: 116)
 14 · (ό.π.: 154)
 15 · 16 · (ό.π.: 21)
 17 · (ό.π.: 117)
 18 · (ό.π.: 114)
 19 · (ό.π.: 113)
 20 · (ό.π.: 114)
 21 · (ό.π.: 99)
 22 · (ό.π.: 100)
 23 · (ό.π.: 189)
 24 · (ό.π.: 151)
 25 · (ό.π.: 147)
 26 · (ό.π.: 188)
 27 · (ό.π.: 55)
 28 · (ό.π.: 56)
 29 · (ό.π.: 180)
 30 · (ό.π.: 146)
 31 · (ό.π.: 163)
 32 · <http://cityofdarkness.co.uk/category/the_city/>
 33 · (Girard et. al., 1993: 36)
 34 · 35 · <http://cityof-darkness.co.uk/category/the_city/>
 36 · (Girard et. al., 1993: 41)
 37 · (ό.π.: 40)
 38 · <<http://favelissues.com/2012/06/05/back-to-urban-villages-kwoloona-walled-city/>>
 40 · <http://stewardmag.com/city-of-darkness/kwc_rooftop03/>
 41 · <<http://thefunambulist.net/2012/08/16/architecture-without-architects-why-do-architects-dream-of-a-world-without-them/>>
 42 · (Girard et. al., 1993: 78)
 43 · <<http://quandly.com/archive/223>>
 44 · (Girard et. al., 1993: 178)
 45 · <<http://www.businessinsider.com/architecture-in-kowloon-2014-4>>
 46 · <http://i.dailymail.co.uk/i/pix/2012/05/05/article-2139914-12EF31F-9000005DC-166_964x611.jpg>
 47 · (Girard et. al., 1993: 203)

48 · (ό.π.: 204)
 49 · (ό.π.: 122)
 50 · 51 · (ό.π.: 204)
 52 · (ό.π.: 202)
 53 · <<http://projects.wsj.com/kwc/#chapter=history>>
 54 · <<https://www.flickr.com/photos/richard-wonghk/4256833528/in/album-72157623189541178/>>
 55 · <<https://www.flickr.com/photos/richard-wonghk/4256874226/in/album-72157623189541178/>>
 56 · <<https://www.flickr.com/photos/richard-wonghk/4256112879/in/album-72157623189541178/>>
 57 · <<https://www.flickr.com/photos/richard-wonghk/4256113141/in/album-72157623189541178/>>
 58 · 59 · <<http://www.scmp.com/photos/recent/all/1222837>>

ΠΑΡΑΔΕΙΓΜΑΤΑ ΣΥΜΜΕΤΟΧΙΚΩΝ ΠΡΑΚΤΙΚΩΝ

Σ

1 · <http://www.moma.org/interactives/exhibitions/2010/smallscalebigchange/projects/quinta_monroy_housing>
 2 · <http://www.moma.org/interactives/exhibitions/2010/smallscalebigchange/projects/quinta_monroy_housing>
 3 · 4 · <<http://www.spatialagency.net/database/why/ecological/elemental>>
 5 · 6 · <<http://alejandroravena.com/obras/vivien-da-housing/elemental/>>
 7 · <http://www.moma.org/interactives/exhibitions/2010/smallscalebigchange/projects/quinta_monroy_housing>
 8 · <[\[chitects.com/es/projects/27106_Vivienda_social_en_lquique_y_Renca\]\(http://www.mexican-architects.com/es/projects/27106_Vivienda_social_en_lquique_y_Renca\)>
 9 · <<http://www.archdaily.com/10775/quinta-monroy-elemental/50102e-728ba0d4222001004-quinta-monroy-elemental-image>>
 10 · 11 · <<http://www.spatialagency.net/database/why/ecological/elemental>>
 12 · <<http://www.wohnm Modelle.at/index.php?id=82,73,0,0,1,0>>
 13 · <<http://urbanchange.eu/2008/07/24/teddy-cruz-bottom-up-architecture/>>
 14 · <<http://www.nathangibbs.com/2006/04/21/teddy-cruz-on-border-cities-tactics-of-encroachment/>>
 15 · <<http://dividedcitiesnyit.blogspot.gr/2010/02/teddy-cruz-project.html>>
 16 · <<http://urbanchange.eu/2008/07/24/teddy-cruz-bottom-up-architecture/>>
 17 · 18 · <<http://cel.cca.qc.ca/bs.aspx?langID=1#a=k-w&s=GENERATOR&d=AP144.S2.D100&nr=1&p=1&nq=2>>
 19 · <<http://www.spatialagency.net/database/marinaleda>>
 20 · <<http://www.marinaleda.com/viviendas.htm>>
 21 · <<http://www.marinaleda.com/viviendas.htm>>
 22 · <<http://www.marinaleda.com/viviendas.htm>>
 23 · <\[http://www.gerhard-brand.de/lang/spa/landschaften_marinaleda.php\]\(http://www.gerhard-brand.de/lang/spa/landschaften_marinaleda.php\)>
 24 · <<http://ourworld.unu.edu/en/the-spanish-town-where-people-come-before-profit>>
 25 · <\[adhocracy.athens.sgt.gr/el/wobo/\]\(http://adhocracy.athens.sgt.gr/el/wobo/\)>](http://www.mexican-ar-</p>
</div>
<div data-bbox=)

26 · <<http://www.archdaily.com/348692/heineken-wobo-when-beer-met-architecture>>
 27 · 28 · 29 · 30 · 31 · 32 · 33 · <<http://www.domusweb.it/en/architecture/2010/06/30/lucien-kroll-utopia-interrupted.html>>
 34 · <http://www.greatbuildings.com/cgi-bin/gbc-drawing.cgi/Medical_Faculty_Housing.html/Medical_Housing_Axon.html>
 35 · 36 · 37 · <<http://www.domusweb.it/en/architecture/2010/06/30/lucien-kroll-utopia-interrupted.html>>